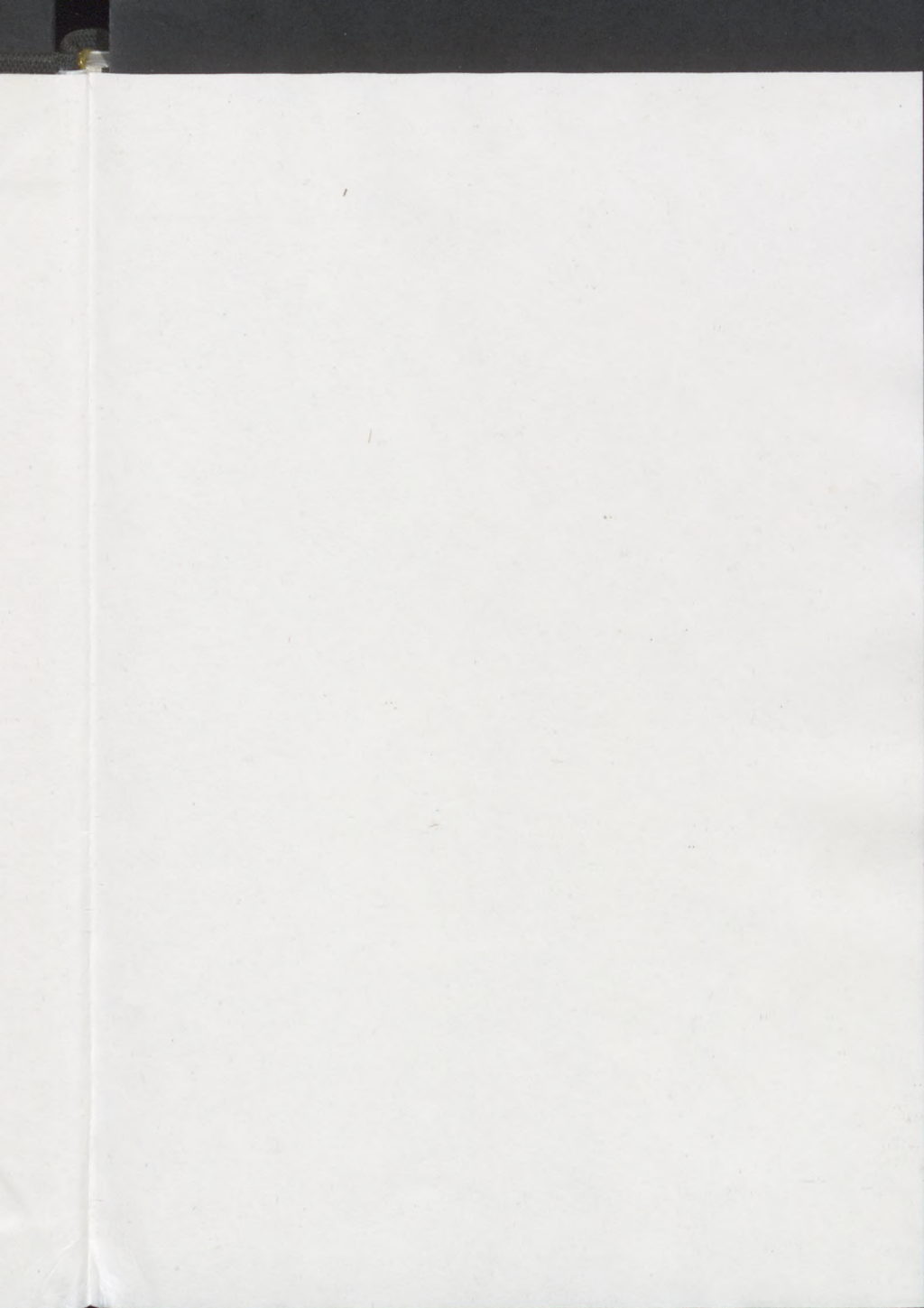

04M3

MB.

153.989

é

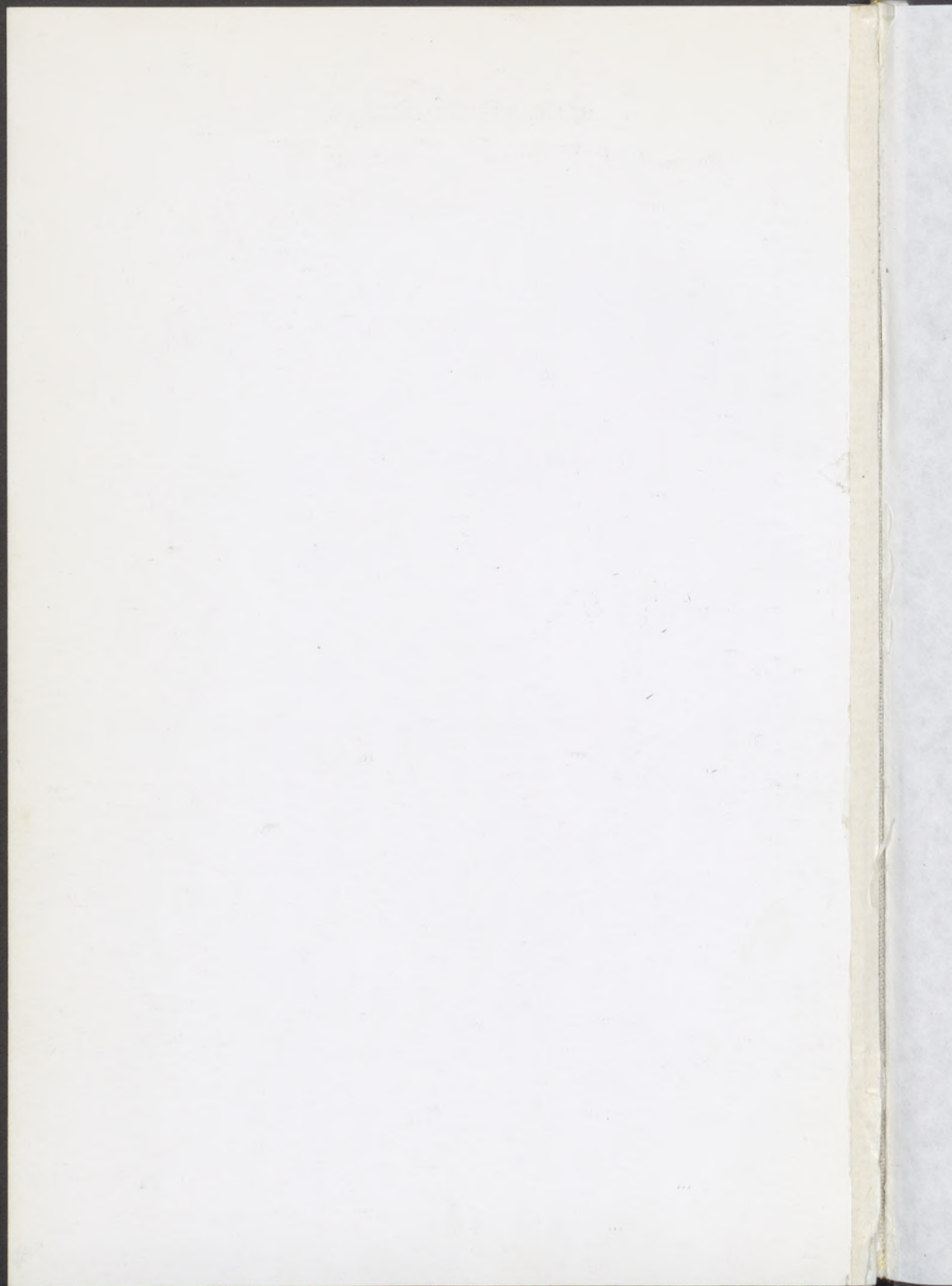
MB
153.989

Rózsa György

Kulturális örökség és információs társadalom

**Kulturális örökség és
információs társadalom**

Λ

Rózsa György

**Kulturális örökség
és információs társadalom**

Argumentum • 1995

165835

MB 103.989

1996

© Rózsa György

Előszó

A század végén, az ezred végén – amelyről máris megállapíthatjuk, hogy egy hihetetlenül izgalmas fináléhoz asszisztálunk – rengeteg problémát hagyunk megoldásra a jövő nemzedékének, nem utolsósorban a művelődés, az európai, nyugati civilizáció jövőjének a kérdését is. A világgazdaság integrálódásának, a technológia és nevezetesen az informatika rohamos fejlődésének mai fokán a kultúra mibenléte, szerepe és helye a társadalomban újragondolásra, új meghatározásra szorul. A kultúra fogalma koronként és mondhatni világrészenként, nemzetekként változik. Rousseau és Voltaire korában nyilván mást értettek kultúra alatt, mint ma, amikor a művelődés tere egyetemessé tárult, a primitív és népi, az elit és tömegkultúra között a határok elmosódnak, az elektronikus művelődésterjesztés veszélyezteti az írásbeliség pozícióit. Két neves amerikai antropológus, Arthur Kroeder és Clyde Kluckhohn néhány évvel ezelőtt felállított egy listát, amely 164 meghatározását adta a kultúra fogalmának. Két olasz tudós, Luca és Francesco Cavalli-Forza a 164 közül egyiket sem találta megfelelőnek, és a legjobbnak még azt tartja, amelyre Webster híres szótárában bukkant: a kultúra az emberi magatartások és alkotások összessége – amilyenek a gondolatok, a szavak, a tevékenységek és termékeik –, és szorosan összefügg az emberek ismeretszerző és ismeretátadó képességével. Maradjunk ennél a meghatározásnál. Egyetérthetünk Rózsa Györggyel, aki azt írja köny-

vében, hogy „a kultúra az emberi tevékenység legáltalánosabb, legmagasabb szintű megnyilvánulása”.

A modern művelődést a tradicionális kultúráktól valószínűleg a sokszerűsége, ahogy Edgar Morin mondaná, „rendkívüli bonyolultsága” különbözteti meg. Már magát a kultúrát is nehéz elválasztani az emberi tevékenység egyéb köreitől, és a kultúrán belül meg lehet különböztetni a politikai, esztétikai, erkölcsi, magatartásbeli kultúrát – a kulturált viselkedést, vagyis amit itt vagy ott annak tartanak. A modernség talán ott kezdődött, ahol a kulturális élet olyan felsőbb megnyilvánulásai, mint a bölcselet, a tudomány, a művészet, sőt az erkölcsi szemlélet és a jogalkotás is felszabadultak az egyházakba szervezett vallások primátusa alól, és amikor a kultúra újító szerepe erősen megnövekedett a kulturális örökség megőrzésének szerepe rovására. A modern kultúra történetét a konzervatizmus és az avantgárd, a nacionalizmus és a kozmopolitizmus közti feszültségek jellemzik. A világgazdaság jelenlegi kritikus állapotában, amelyben a fejlett és fejlődő, illetve a fejlődni akaró népek és államok közt a szakadék, mint azt Rózsa György megállapítja, ahelyett, hogy csökkenne, inkább elmélyülő tendenciát mutat, amikor a piaci verseny annyira kieleződik, hogy még a leggazdagabb országok is költségvetési nehézségekkel, új típusú elszegényedéssel, munkanélküliséggel vesződnek, a stabilizáció kényszere komolyan veszélyezteti a kulturális javak termelésének és fogyasztásának intézményeit (oktatás, könyvkiadás, színház, film, zeneművészet, állami mecénatura stb.). A kultúrának mind hagyománymegőrző, mind újító szerepe veszélyeztetve látszik nemcsak Magyarországon és a többi, a kommunizmus alól felszabadult államban,

hanem a kulturális aktivitásokban eddig élen járó országokban is. Problémák tömkelege merült fel, amelyek közt rendet teremteni olyan feladat, amelynek vállalására képesebb kutatót alig ismerek, mint Rózsa Györgyöt – egyrészt azért, mert megvan hozzá a szükséges szakmai tájékozottsága mint könyvtárosnak, levéltárosnak és az a már több művében megnyilatkozott tehetsége, hogy tapasztalatairól, elképzeléseiről, gondolatairól nem tudományos zsargonban, hanem közérthető, világos, szabatos nyelven adjon számot.

Rózsa e könyvének legaktuálisabb vészergondolata az, hogy a kultúra termelőerő, és fontos, kikerülhetetlen tényezője a gazdasági növekedésnek. Történelmi tapasztalati példákkal bizonyítja a kulturális örökség és a kulturális tevékenységek, valamint a gazdasági növekedés közötti szoros összefüggést. Ahol nincs eleven kulturális élet, ott nincs vállalkozói szellem. Ahol nincs vállalkozói szellem, hosszú távon nincs gazdasági növekedés sem. Művének egyik legérdekesebb fejezete az, amelyben az ún. fejlődő országoknak nyújtott nemzetközi technikai, gazdasági segélynyújtások módszereit bírálja. Ezek a segélyek sokszor azért voltak eredménytelenek, mert a segélynyújtó szervek nem vették tekintetbe, hogy a segélyek racionális felhasználásának egyik előfeltétele a kulturális intézmények előzetes vagy legalábbis egyidejű fejlesztése. És ezeket az intézményeket az illető nép hagyományainak alapján kell kifejleszteni. Elszigetelt nemzeti kultúrák ma éppoly kevésbé lehetnek – mint Rózsa mondja – „jövőorientáltak”, mint ahogy nincs életképes nemzetközi kultúra sem, amely nem az eleven nemzeti kultúrák talajából táplálkoznék. Az igazi példaképet a nemzeti és egyetemes kultúra kölcsönhatására Bartók Béla műve

adja, amely az eurázsiai, sőt afrikai, ősi dalkincs feltárásával újította meg, frissítette föl az egyetemes zenei kultúrát.

Egy másik fő témája Rózsa György könyvének a számítógépesítés kulturális következményeinek vizsgálata. Az informatikai forradalom nemcsak a gazdasági növekedésnek, hanem a művelődés terjesztésének is hatalmas lendületet adhat. De Rózsa figyelmeztet a számítógépesítés misztifikálásának veszélyére is. Arra, hogy megnöveli a politikai, ideológiai, kereskedelmi manipuláció lehetőségeit, és ugyanakkor csökkenti az emberek közti közvetlen, személyes, társas érintkezést, atomizálhatja a társadalmat. Amit az információs, kommunikációs technikák az ismeretterjesztés érdekében előmozdíthatnak, az csak akkor lehet igazán pozitív, ha ugyanakkor az emberek önálló gondolkodásra és szellemi aktivitásra való nevelését is elősegítik.

Óriás vívmánya a modern időknek, hogy az emberek egyre nagyobb része számára biztosíthatnak az életfenntartáshoz szükséges munka után szabad időt arra, hogy személyiségüket, potenciális tehetségeiket kifejleszthessék, és ugyanakkor a közösség dolgainak intézésében, a társadalmi életben jobban vehessenek részt. A modernség a többé-kevésbé elmaradott társadalmakra, azok elitjére a kulturális élet intenzitásával gyakorolta a legnagyobb vonzóerőt. Ez az intenzitás biztosított évszázadokon át központi helyzetet az olasz, francia, angol kultúrának, amely a többi európai népek, majd Amerika és a többi világrész népei szemében ösztönző mintaképül szolgált. Rózsa könyvének legfőbb üzenetét abban látom: vigyázzunk, nehogy a produkcionizmus, a piaci versenygazdaság, a monetarizmus és az informatikai forradalom forgatagában megfeledkezzünk arról, hogy

óhajunk és célunk egy „informatikával integrált humanista társadalomban”, egy emberséges, szolidáris és kiegyensúlyozott közösségben – és most József Attila versére gondolok – szabadságra épülő rendben élni.

Párizs, 1995. szeptember 30.

Fejtő Ferenc

Bevezető

A kötet tematikája alighanem egyike a jelen és a jövő legbonyolultabb kérdéseinek. Egyfelől, a politikai és gazdasági világproblémák – mint amilyenek a háborús konfliktusok, a túlnépesedés a fejlődő és az „alulnépesedési” tendencia a fejlett országokban, a rasszizmus és az etnikai konfrontációk és diszkriminációk – mellett, hogy csak néhányat említsek, a kultúra, mint jelentős társadalmi-gazdasági tényező, focikefejezéssel „nem rúg labdába”. Másfelől, az információs társadalomban és a mostani évtizedben alakuló információs szuper-autósztrádában a kultúrát (a művészeteket és a tudományokat együttesen ideértve) oly mértékben befolyásolják az üzleti megfontolások, ahogy erre talán még sosem volt példa. Ettől az egyfelől-másfelől megközelítéstől válik a kulturális örökség kérdése az információs társadalom vonatkozásában az egyik legfontosabbá.

Sok vonatkozásban közvetlen korreláció is kimutatható a gazdaság és a kulturális színvonal között, amelynek szinonimája általában a műveltség (iskolázottsági fokozatok, olvasottság, nyelvismeret, zenei, színházi látogatottság). A kérdésnek gazdag irodalma van. Kevesebb vagy elenyésző szó esik a legtagabb értelemben vett kultúráról. Ebbe viszont a műveltség mellett és legalább olyan, vagy megközelítő súllyal beletartoznak a nemzeti, sőt a nemzetközi identitási vonások (pl. az etnikai diszkrimináció és a xenofóbia), továbbá a hagyományok, a családi, szexuális, étkezési, higiénés, szabadidő szokások és beidegződések, valamint az

időtényezőnek mint értéknek felismerése, a személyi és a köztulajdon, továbbá az adott szó tisztelete. Ezek egy részét úgyszólván az anyatejjel szívjuk magunkba, majd a társadalmi környezet ilyen vagy olyan irányban fejleszti ki, vagy korrigálja ezeket.

A műveltséggel együtt a fentiekben felidézett szokások és beidegződések képezik a munkához való viszonyt is, vagyis a gazdasági tevékenységekben való részvételt, a modernizációhoz történő hozzájárulás lehetőségeit.

Ebből és ebben az értelmezésben válik *a kultúra gazdasági kategóriává is*, megőrizve a műveltség sajátos törvényszerűségeit. Erről szól a könyv, áttekinteni próbálván ezeket az összefüggéseket az információs társadalom körülményei között.

Minden valószínűség – vagy a szerző várakozásai – szerint az információs társadalmat legjellemzőbben kifejező információs szuper-autósztádában *integrálódás* megy majd végbe a kulturális örökség és az informatika között.

Tömören: az informatika, a tudományos és egyéb ismeretek cseréje, továbbá az üzleti műveletek felgyorsítása és egyszerűsítése mellett lehetővé teszi az évszázadok kulturális értékeiben történő jobb, gyorsabb, olykor szakszerűbb eligazodást. Talán ez volna legfőbb társadalmi haszna.

Baudelaire-től vett szép hasonlaltal már jelenleg is az a helyzet, hogy az Albatrosz madarat a hajó utasainak a szárnyaira rakott terhek óriási súlya húzza le, témánkban maradván az információban való eligazodás nehézségei. Az „autósztáda” még csak megsokszorozza az információk tömegét (szakirodalom, üzleti adatok, képűjság, szórakoztató ipar). Ezt eredményezi a TV, a telefon és a CD/ROM ösz-

szekapcsolása, amint legmagasabb technikájával elő is segíti a szakszerűbb eligazodást.

Lényeges, ha nem éppen döntő e változásokban a társadalmi és egyéni lélektani hatások intenzitása, a jó értelemben vett közösségi élettől való elfordulás az izoláltság irányába, a közvetlen emberi dialógus veszélybe kerülése. A teszt-módszerek, továbbá a TV által közvetített, jórészt vizuális-virtuális világ azt is bizonyítják, hogy a fiatalságban már most is vészesen csökken a beszéd- és kifejezőképesség. A töltelék- és idegen szavak, a rövidítések és betűszavak (főleg az angol) eluralkodása, a gondolkodás uniformizálódása és mindezek együtt alighanem kumulálódó kárt okoznak az intellektuális szférában és főleg az érzelmgazdagságban.

Ami pedig az alkotó értelmiséget illeti, közelebbről a periférián élőt, a kultúrában, az „írásmesterségekből” érzékelhető zavarok, különösen a nemzetközi információk (szakirodalom) beszerzése terén tapasztalható drasztikus hiányok, továbbá a rossz kutatási feltételek és fizetések még a közép-európai régióban is arra ösztönöznek, hogy tagjai máshol keressék a boldogulást.

Mindebben természetesen nem kevés a feltételezés, a hipotézis. Ám mindezeket addig kell felvetni, amíg adatokkal még nem teljesen bizonyíthatók, mert akkor már késő lesz. Most még gondolatokkal lehet „játszani”, és addig kell szólni, amíg az Albatrosz szárnyai még nem annyira terheltek, hogy akadályozzák a repülésében. És ne gátolják mindazoknak – különösen az értelmiségnek – szárnyalását, akiket a napi teendők mellett érdekel a jövő és ebben a kultúra.

I. rész

A galambpostától a kommunikációs hálózatokig

1. Kulturális örökség és gazdasági növekedés

Talán soha nem volt időszerűbb, mint e fin de siècle időszakban alaposabban megvizsgálni e kérdést és legalább tendenciaszerű eredményre jutni a következőkben. A világ gazdaságilag lényegében két részre történt szétesésében, kettéosztottságában, amelyet *centrumként* és *perifériaként*¹ (vagy Északnak és Délnek) jelölnek, milyen szerepe van a kulturális örökségnek? A továbbiakban szinonímaként használok a kulturális örökség értelmezését a kultúra fogalmával.

E vizsgálódásnak *jövőorientáltnak* kell lennie. A múlt tapasztalatai, a történelem szükségképpen megalapozhatja ezt, de önmagában perspektívát nem ad. A rendelkezésre álló nemzetközi és nemzeti források sem elméletileg, sem pragmatikusan nem nyújtanak eligazodást az elkövetkező évtizedek vonatkozó kérdéseire. Vagyis arra, hogy van-e a minimális és fokozatos kiegyenlítődésként jövője a „fejlettek” és a „fejlődők” között? És ebben mi a kultúra szerepe?

A történeti múlt bármily korlátozott tapasztalatai és vizsgálatai nélkül viszont pusztá spekuláció marad bármiféle előrejelzés a gazdasági különbözőségek csökkentésére az ezt befolyásoló kulturális örökség által.² Soha nem volt igazán tudományosan megalapozott feltételezés a gazdasági fejlődés és a kulturális színvonal közötti összefüggés megkérdőjelezésére. E kettő között, jóllehet egyes esetekben aszimmetria is észlelhető, valójában általános szimmetriáról van szó. A gazdasági fejlődés üteme és elérhető színvonala min-

den kétséget kizáróan függ a népesség kulturális örökségétől. Hiszen a *kultúra termelőerő* és egyben növekedési tényező. Ugyanakkor a kultúra fejlődéséhez és terjedéséhez hosszabb távon csak a gazdasági növekedés teremti meg a fő eszközöket. Ezek az egy főre eső bruttó nemzeti termék és elosztása, az infrastruktúra fejlettsége, a szociális ellátás, az életkörülmények javítása. Mindezek mellett elsőként volna említendő az emberi tényezőbe eszközölt beruházás. Ezek összességéből ered – az egyéni keserveket eltekintve – az „egy főre eső jó közérzet”, ami talán a legfontosabb társadalmi mutató. A kultúra szinonímájaként nem önmagában az oktatás értendő. A kultúrát, mint az *emberi tevékenység legáltalánosabb és legmagasabb szintű megnyilvánulását fogom fel*.

A tudományos vizsgálatok általában nem nélkülözhetik a hipotéziseket. Témánk vonatkozásában a hipotézisek megkísérlik felvázolni a kulturális örökség és a gazdasági növekedés közötti összefüggések legfontosabb érintkezési pontjait. Ezt azért is hangsúlyozom, mivel a gazdasági-társadalmi fejlődést tárgyaló könyvtári polckilométereket megtöltő iratok – gondoljunk csak az ENSZ és szakosított szerveinek évenkénti tonnányi munkapapírjaira („working papers”) – kis mértékben tudnak csak átfogóan válaszolni az összefüggések lényegére. Technikai szempontból viszont kimeríthetetlenül gazdagok – munka- és egészségügy, iparfejlesztés, élelmezés stb. Ezek eszenciáinak tekintett összefoglalói kerülnek publikálásra hivatalos dokumentumként vagy egyéb formában.³ Szinte megszámlálhatatlan azoknak a jelentéseknek, monográfiáknak, közleményeknek, elemzéseknek a száma, amelyek a fejlődő országokba irányuló technikai segítségnyújtásról („technical assistance”) szólnak. Ugyanezek a nem-publikált és publikált iratok több esetben

arról számolnak be, hogy a sokoldalúan kifejezett gazdasági, kulturális, tudományos és műszaki segítségnyújtás ellenére a szakadék a fejlett és a fejlődő országok között, a centrum és periféria között, Észak és Dél között inkább *növekedett*, mintsem csökkent. Nem jelenti ez a technikai segítségnyújtás erőfeszítéseinek éretlen lebecsülését. Gondoljunk az alfabetizálásra, illetve bizonyos járványok megszüntetésére vagy korlátozására. Pozitív változások is kimutathatók a perifériákon. A gazdasági és műszaki fejlődés üteme azonban olyan gyors volt a centrumban, a legfejlettebb országokban, hogy a szakadék, a gazdasági különbségek, ahelyett, hogy csökkentek volna, szükségképpen növekedtek. E jelenség egyik tényezője minden bizonnyal az, hogy a kultúra és a gazdaság összefüggései többnyire az alfabetizálásban, az alapfokú oktatás kiépítésében, a nemzeti értelmiség kiképzésében a fejlett országokban, továbbá egyes kulturális intézmények megteremtésében, létrehozásában jelentkeztek. Nem volt kellően átfogó a kultúra fogalmának rendkívül összetett és meghatározó jelentősége.

Nem kerülhető el ezzel kapcsolatban az IQ és a kultúra összefüggése. Ennek hatása a gazdasági növekedésre ugyancsak többnyire arra egyszerűsödik, hogy az alacsony IQ szükségképpen együtt jár a szegénységgel, az elmaradottsággal. Ez valóban így is van. De az okok mélyebbre nyúlnak mind a kulturális örökség, mind pedig az IQ változhatatlannak történő megítélése tekintetében. (Erről a későbbiekben.) Ez pedig elvezet témánk vonatkozásában a talán leglényegesebb kérdéshez: mit is értsünk kultúra alatt?

Ennek a kérdésnek megválaszolása nélkül a gazdasági növekedésre irányuló vizsgálatok a kulturális örökség vonatkozásában igencsak töredékesek lehetnek.

2. A kultúra valósága, a kultúra mint közgazdasági kategória

A kultúra az egyén és a társadalom, a nemzetek életének meghatározó dimenziója, amelynek csak pluridiszciplináris és multilaterális vizsgálata hozhat közelebb a gazdasági növekedés és a kulturális örökség összefüggéséhez. A kultúrába beletartozik mindenek előtt az oktatás és annak fokozatai, a hagyományok, a magatartások, a családi és szexuális szokások, az ízlések, az étkezési és szórakozási viszonyok, a higiéniés beidegződések, a többnyire az anyatejjel beszívott előítéletek, továbbá nemzeti, családi, egyéni rituálék és magatartási modellek. A „The Mandarin and the Culture”-ban például ez olvasható: az országot (Kínát) hagyományosan nem a politikai tekintély, hanem a kulturális identitás tartotta együtt. Mindezek együttese nyújtja azt, amit kultúrának nevezünk, és ami a maga összetettségében nagymértékben meghatározza a *munkához való viszonyt* is a profit és a gazdasági kényszer mellett. Hogyne lenne így közgazdasági tényező is? E felfogásban a kultúra valóban az ember legösszetettebb és legmagasabb rendű megnyilvánulása. Nem egyegy részletében, hanem egészét tekintve. Mindebben közreműködik az oktatás, az ismeretterjesztés, a médiumok, az elektronikus szórakoztató eszközök és kitüntetetten a művelődési intézmények (színházak, zenetermek, múzeumok, könyvtárak).⁴

Ha a kultúrát mint egy gúlát fogjuk föl, ennek a tetején a művészetek állnak, és ezt követik a tudományok. Lehet, hogy ez a megközelítés ilyen formában tudományosan nem eléggé megalapozott, és talán igazságtalan is. Elfogadható azonban egy olyan megfogalmazás is, mely szerint a kultúra

gúlájának tetején egymás mellett foglalnak helyet a művészetek és a tudományok, mozgatják a szellemet és a világot. Nem kívánok itt ennek taglalásába mélyebben belemenni. Annyi azonban elmondható, hogy egyénileg minden bizonynyal *a művészeti alkotások azok, amelyek az ember személyes teljesítményének a csúcsán állnak* (az irodalomból, a képzőművészetekből, a zenéből stb.). Ilyen alkotások mind egyénhez kötöttek, a kor adottságaira és társadalmi körülményeire is figyelemmel. A személyhez kötöttség még akkor is igaz, ha pl. népköltészetről vagy általában folklórról van szó. A művészeti alkotások, szemben és nem szembeállítva a tudományokkal, úgy maradnak meg az emberiség kultúrájában, mint *Beethoven IX. szimfóniája* vagy a gyerekkorban elkezdődött *Mozart* életmű. Bizonyos mértékig persze kimagasló alkotások (elméletek) esetében ez a tudományra is igaz (*Newton, Einstein* és mások esetében). Az *eponimák*⁵ sok példát szolgáltatnak mindkettőre. A művészeti megnyilvánulások *reprodukálhatatlanok* (nem technikai reprodukálásról van természetesen szó). A tudományok kérdeznek, kísérleteznek, bizonyítanak, de csak akkor érvényesek, ha *reprodukálhatók*. A tudományok megmagyarázzák a világ jelenségeit. A művészi alkotások jórészen vagy teljes egészükben szubjektíven hatnak, magyarázhatatlanok, mint *Chagall* repülő kecskéi. A piacgazdaságról, a kapitalizmusról tömeges szakirodalom vizsgálódik, míg a művészetekből a *Faust* Mefisztójának egyetlen felkiáltása fogalmazza meg lényegét: „*Eladó az egész világ*”.

E kitérő után a művészetek és tudományok viszonyát a kulturális örökségben egy-két példával illusztrálnám, s bemutatnám a kulturális örökség és a gazdasági növekedés egynémely gyakorlati összefüggését. Nem mellőzök karika-

turisztikus vonásokat sem. Így képzeljük el, hogy a technikai segítségnyújtás keretében vasutat terveztek az erdőn keresztül a tengerhez, megkönnyítendő egy adott terület vagy ország exportjának fejlesztését. Természetesnek kell tekinteni a beruházók vagy a segítséget nyújtó ország(ok) közvetlen vagy közvetett gazdasági érdekelttségét is. Megjelennek a fejlett technika eszközei mérnökök, földmérők, gépek társaságában és sok minden, ami egy nagyberuházáshoz szükséges, ideértve a kvalifikált munkaerőt. A vasútépítéshez azonban nem is kevés szakképzetlen és betanított munkaerő is szükséges. Törzsi területről van szó, mint Afrika sok részében. Megindul a munkaerőtoborzás. Az addig legnagyobb nyomorban élő emberek egy része hasonlíthatatlanul jobb körülmények közé kerül az építkezésen. Természetesen ezt az egyéni munkaerőt szinte azonnal követi népes családja, amelynek eltartására az addigi körülményekhez képest mindenképpen alkalmasabb körülményeket tud biztosítani. Ám a törzsi kötelékek ereje folytán hamarosan megjelenik a szélesebb família, és ez lehetetlenné teszi az egyetlen kereső további munkáját. Az egyre szaporodó törzsi tagságot egy munkás már nem tudja eltartani. Így visszavonul a korábbi legprimitívebb körülmények közé. De olyan eset is elképzelhető, hogy ipartelepítési program keretében (az első fázis forгатókönyve azonos): jönnek a mérnökök, a technikusok, a technikai és az adott ipari létesítmény működtetéséhez szükséges kvalifikált szakmunkások. Toborozni kezdik a nem szakképzett és betanításra váró munkaerőt. Itt és most el is lehet tekinteni attól, hogy analfabétákról vagy alfabetizáltakról van szó. A lényeg az, hogy az adott területen a férfiaknak nem illik dolgozni (vagy egyenesen szégyellni való), az asszonyokra hárul viszont a szapora család ellátása,

a gyermeknevelés, így nincs szabad munkaerő. Az ipartelep programját vagy föl kell adni, vagy importálni kell máshonnan munkaerőt. Ilyen és hasonló példák közé tartoznak bizonyos vallási kötöttségek is, amelyek előírják a naponta többszöri imádkozást, amely viszont akadályozza a folyamatos munkát. Mindez arra utal, hogy a gazdasági növekedésben nem egyszerűen az írni-olvasni tudás, az esetleges alsó fokú képzettség, hanem a *kulturális örökség egésze* számít. Minden valószínűség szerint bizonyos területeken a gazdasági fejlesztési programokat, amelyek tervezése közgazdászok és műszakiak dolga, nem ez utóbbiakkal kell kezdeni. Antropológusokkal, néprajzkutatókkal, pszichológusokkal, esetleg vallástörténészekkel, akik az adott területet mindegyiknek az emberi környezet, a munkaerő szempontjából derítik föl, és csak ezt követően kerülhet sor a technikai feltételek kialakítására.⁶

3. Kultúra és Intelligencia Quotiens (IQ)

Nem megkerülhető ebben a kérdésben – amint arra az előzőekben már utaltam –, hogy hogyan fogható fel a kultúrában az IQ szerepe.⁷ E tekintetben sem kívánok a részletekbe belebonyolódni, még kevésbé részt venni abban a vitában, hogy az IQ-vizsgálatok mennyire szolgálják a rasszizmust, a faji megkülönböztetést. Bizonyosan erre is fel lehet használni. A lényegét azonban abban látom, hogy az IQ jóllehet alapjaiban genetikai kategória, de általában hosszabb távon talán nem megváltoztathatatlan pozitív irányban is vagy korlátozottan ugyan, de módosulhat külső körülmények

kedvező változása esetén. Génsebészeti beavatkozás nélkül is módosulhat. Egy példa: az a feltételezés, hogy a bennszülöttek jobban bírják a trópusi megpróbáltatásokat, mint a fehér emberek, csak bizonyos ártalmak tekintetében igaz, egészében véve nem. A trópusi klímát is azok bírják jól, akik az adott körülményekhez képest komforttal végezhetik munkájukat, pihenhetnek, táplálkozhatnak, élhetik mindennapjaikat. Trópusi területeken járva, vagy nagyon meleg éghajlaton – személyes tapasztalataim szerint is –, léptenyomon bele lehet ütközni abba a jelenségbe, hogy sziesztázás hiányában az emberek ott, ahol éppen vannak, akár a munkahelyükön elbóbiskolnak vagy alszanak. Az utcák este felé népesednek be, amikor a meleg már ezt kibírhatóvá teszi. Ha generációkon keresztül egy népesség így él, akkor az éghajlatból adódó szokások genetikussá válhatnak, öröklődhetnek. Ha azonban kedvező változás következik be gazdaságilag és kulturálisan, ugyanaz a népesség, vagy annak egy része alkalmazkodik a munkavégzéshez, a táplálkozáshoz, az életmód változása szerint az éghajlathoz. Ekkor minden valószínűség szerint, és ez is a hipotézisek közé tartozik, az adott népesség újabb generációi már a megváltozott körülményekhez adaptálódnak életvitelükben, legalább részlegesen. Ily módon alkalmazkodnak a tanuláshoz, a munkához, a higiénéhez, bizonyos olyan magatartásformákhoz, amelyek korábban, öröklötten fel sem merülhettek.⁸

Az ismeretszerzés szempontjából mindez úgy fogható föl, hogy kulturálisan a beszéden alapuló népesség bizonyos tanulás után rátér az írásra, az olvasásra, az olvasás részeként a szakirodalomra. A kommunikációs intézményrendszer továbbviszi ezt a folyamatot, amely csak részben az elektronizáció, elsősorban a nemzeti nyelvű sajtó és könyv-

kiadás, valamint a művelődési intézmények által következik be. Szakmai információ keletkezik: még a tudományos munka korlátozott alapjai is megteremtődnek. Végso soron modernizációról van szó, amely elvezet a gazdasági növekedéshez.

4. Modernizáció és kulturális örökség

A modernizációnak szoros az összefüggése a kulturális örökséggel. Nem egyszerűen a tőkeáramlás és a beruházások színvonalának függvénye a modernizáció. Több példát mutat a világtörténelem arra, hogy rendkívüli volumenű beruházások, felhalmozások, monetáris restriktciók, bármi áron történő modernizációs törekvések, akár jobb-, akár baloldali diktatorikus hatalom által, képesek a gazdasági elmaradottság csökkentésére. Ennek ára azonban rendkívüli emberi áldozatokkal jár (a nyugati és keleti példák tetszés szerint választhatók beállítottság szerint).⁹

A modernizációs felzárkózás keservei azonban nemcsak szokásosan a volt gyarmati területeken és a latin-amerikai országokban ismeretesek. A 80-as évek végén történt átalakulások óta Közép- és Kelet-Európában is új módon jelentkeznek e keservek: tömeges munkanélküliség, a bűnözés növekedése, az életszínvonal csökkenése, a szociális biztonság megingása és hasonló társadalmi negatívumok. Ezek a jelenségek, amint azt a maga idejében már *Schumpeter* leírta az erőltetett modernizációról, *strukturális válságokkal* járnak. E válságok időről időre technikai korszakváltások nyomán állnak elő. Ilyenkor a gazdaság egy összekapcsolódó talál-

mányi lánc útján új technikai alapokra kerül. A korábbi technikai rezsimet *egy új váltja fel*, és ez nagyjából kiforgatja a tengelyéből a korábbi technikán alapuló gazdaságot és ezzel együtt a társadalmat is.¹⁰

A 20. század vége felé a váltás az *elektronizációs forradalom és a kapcsolódó kommunikációs technológia* mindeddig ismeretlen tömeges összekapcsolódásával jár együtt. Ily módon alapvetően új technikán alapuló korszak alakult ki, ami egyben a termelékenység olyan növekedését eredményezte a termelésben, hogy az utóbbiban foglalkoztatottak aránya radikálisan lecsökkent. Például az Egyesült Államokban 50% alá került. Az új gazdasági jelenséget jelöli a társadalomtudományi irodalom egy része információs társadalomnak.¹¹ Valójában talán célszerűbb e fogalmat, eredetét is tekintve Daniel Bell munkássága nyomán, posztindusztriális társadalomnak nevezni, vagy már szolgáltatási társadalomnak lehet tekinteni. Jellemzője, amint az előzőekben erről szó volt, hogy a közvetlen termelésben résztvevők száma a hatvanas évektől kezdve átbillen az 50% alattira. Ily módon a népesség többsége, hiszen annak is kell munka és megélhetés, szolgáltatásokkal és a kapcsolódó tevékenységekkel foglalkozik. E folyamatnak, a termeléstechikának a foglalkoztatottságra történő hatásának hosszú múltja van. Egyetlen példát ragadnék ki az angol ipari forradalomból. A gőzgép feltalálása után Watt egy gyermeket bízott meg egy bányaszivattyú működtetésével.¹² E tevékenységhez nem volt szükség különösebb ismeretre, csak valamelyes értelmi képességre. Az egyszerű műszaki feladatot később meg lehetett oldani sima mechanikai áttételezéssel. Nem volt szükség semmiféle kommunikációra a primitív szerkezet és a fiúcska között. A dugattyú irányváltása azonban a mechanikai átté-

telezés folytán megváltozott. Ezáltal a kisfiú munkája fölöslegessé vált, munkanélkülivé lett. Ez az egyszerű példa is arra utal, hogy a technikai fejlesztések már két évszázaddal ezelőtt is többnyire együtt jártak a munkanélküliséggel, amely persze nem önmagában a modernizáció sajátja, még kevésbé minősíti negatívan azt. A történeti-társadalmi megoldás természetesen mind a mai napig nem a *modern ludditáktól* várható.¹³

A gazdasági növekedéshez minden tapasztalat szerint a tőke mellett a kulturális színvonalat kell emelni ahhoz, hogy a modernizáció hatása ne romboló legyen a társadalom egy részére, és korszerű eszközök helyett ne primitív módszereket alkalmazzanak. Így pl. Kínában a népi kohászat idején átmenetileg bizonyos eredményeket lehetett elérni, de távlatban ez fiasco volt. A 80-as évek óta a kimagasló kínai gazdasági fejlődés ütemének nem sok köze van a népi kohászathoz, annál inkább a külföldi tőke beáramlásához és ezáltal a legkorszerűbb technika bevezetéséhez. Minden bizonynyal szerepet játszik e modernizálásban a zsigerekben emlékező négyezer éves kínai kultúra is. Japán kimagasló eredményei pedig azt példázzák, hogy egyebek mellett a kulturális örökség egyes tényezői, mint az oktatás, mennyire jelentősek gazdaságilag. A múlt század végi Mejdidi-dinasztia oktatási reformja nem kis mértékben járult hozzá a 20. század látványos termelési kultúrájához és szervezethez.

Itt egy kitérőt teszek, egy, a témakörünkől távol álló könyv alapján közvetetten utalva a *természettudományi metaforáknak* kulturális életünkben játszott szerepére. E szerint az az elmélet, amelyiken a darwinizmus nyugszik, hogy a fejlődés alapja kizárólag az egyének és a fajták rivalizálása, harca egymással a túlélésért, nem egyértelműen igaz. E ver-

seny mellett legalább olyan fontos a kooperáció. Másfél milliárd évvel ezelőtt a baktériumkolóniák kooperatív, szimbiotikus közösségekké egyesültek, ezekből lettek a bonyolultabb életformák. A természettudományos metaforáknak óriási befolyásuk van azokra a nézetekre, amelyekkel értelmezzük kulturális létünket. A legjobban alkalmazkodó lények túlélési esélyeiről szóló biológiai tanítás a társadalomra átvéve a könyörtelen gazdasági verseny, az imperializmus, a szélsőségesen amorális etika támogatója lett. Ha viszont a kooperáció biológiailag is legalább olyan fontos, mint a rivalizálás, ez hatni fog az egyéb tudásterületek fogalomalkotására is.¹⁴

Egy másfajta megközelítés. Vajon a fejlettek bősége lehetséges-e más régiók alulfejlettsége, szegénysége nélkül? Persze a „bőség társadalmain” belül is feltehető a kérdés. Témánk vonatkozásában azonban, ami igazán lényeges, valószínűleg úgy hangzik a kérdés, hogy kultúra nélkül lehetséges-e gazdasági növekedés? A két megközelítés nem választható el egymástól. Az alulfejlettség minden bizonnyal a kulturálatlansággal áll szoros összefüggésben, míg a gazdasági fejlettség a kulturáltsággal. Nem a kultúra teljességéről van szó ebben az összefüggésben, hanem bizonyos fontos összetevőiről. Ilyen többek között az iskolázottság, a munkához való viszony, a higiénés reflexek és egyéb pozitív irányú készségek és beidegződések. De ne misztifikáljuk a kultúra mindenható szerepét sem. Példák vannak rá, hogy a kultúra csúcseinak vagy bizonyos döntő részeinek, mint amilyenek a művészetek magas színvonala nélkül is létezhet az adott kedvező történelmi, természeti és társadalmi viszonyok között magas jólét. Az ebben élő emberek azonban nem szükségképpen a legműveltebbek.

5. Reális kulturális és gazdasági minimum és szervezeti érettség

Mindezek után feltehető a kérdés: a kulturális és a gazdasági, nemzeti és nemzetközi nivellálódás lehetősége mögött vannak-e valóságos érdekek? Ezzel összefüggésben: van-e reális kulturális és gazdasági minimum? Másként fogalmazva: létezhet-e valamilyen *kulturális-gazdasági „történelmi kompromisszum”* a fejlettek és a fejlődők között? Vannak-e erre utaló reális érdekek a közvetlen gazdasági-politikai szükségleteken kívül, úgy mint piacteremtés, nyersanyagbázis, stratégiai megfontolások, betegségek izolálása stb? Vagy mindennél erősebb, nevezzük Titanic-jelenségnek (1912. április 15.), a versenyből eredő profit elérésére irányuló akarat, akár az emberi élet negligálása árán is? Nem a jó szándékú és deklaratív megnyilvánulásokra gondolok, hanem a valós érdekekre, amelyeket a piacgazdaság határoz meg. Kíván-e ez azonban alapvető harmóniát a kultúra és a gazdaság között? A harmonizálás, ami itt a nivellálás fogalom szinonímája, azt jelentené, hogy a centrum megteremté-ne-e tudatosan a perifériából a saját versenytársát? Ilyesmire a történelemben nemigen volt példa, és előreláthatólag nem is lesz. A piacgazdaság, nevezzék azt kapitalizmusnak vagy szociális piacgazdaságnak, vagy bárminek, érdeke fizetőképes keresletet teremteni a periférián. Továbbá olyan körülményeket, hogy a periféria ne csak piac legyen, hanem például az oda kihelyezett centrumbeli tőke által olcsó munkaerőhöz, vagy olcsó nyersanyaghoz lehessen jutni, vagy stratégiai bázist teremteni. Ezáltal a világversenyben jobb pozíciókat lehet elérni. Végző soron ugyanez vezethető a vendégmunkás-jelenség is. Itt figyelmen kívül lehet hagyni a

karitatív jellegű akciókat, az egészségügyi reformokat és egyéb hasonló jó irányú programokat. A piacgazdaságban ezek valóban nem meghatározó tényezők, de humanitárius szempontból nagyra értékelendők. A határvonalak nem merevek itt sem. Ahhoz például, hogy egyes régiókat piaci körülmények között felvevőképpé lehessen tenni, vagy oda lehessen telepíteni ipart, vagy nyersanyag-bázist feltárni, bizonyos betegségeket, mint a maláriát vagy az álomkórt, meg kell szüntetni. További meggondolás az is, hogy egyes betegségek ne terjedjenek át a perifériáról a centrumra. Hasonló példák sokaságát lehetne sorolni.

A reális kulturális és gazdasági minimum? A megközelítő válasz ismét hipotetikus. Általánosan elfogadott válasz aligha van. A kulturális és gazdasági minimum meghatározására leginkább még *Chaban-Delmas* volt francia miniszterelnöknek Kínából visszatértében tett észrevétele tekinthető mérvadónak. Szerinte *a legnagyobb társadalmi lépés a nyomorból a szegénységbe való áttérés volt*. Nyitva marad persze a nyomor és a szegénység normatíváinak megítélése – erre pedig általános, regionális adottságoktól független adatok nem is létezhetnek.¹⁵ Az ENSZ által készített világlista az életminőségről az egy főre eső nemzeti jövedelem mellett a várható életkort, a nevelésügyet és más értelmiségi tényezőt is figyelembe vesz. Rangsort ugyan meg tud állapítani a saját maga által felállított normatívák szerint, de nem tud választ adni a gazdasági és a kulturális minimumra, magából a rangsorból pedig csak bizonyos következtetéseket lehet levonni.¹⁶

Elképzelhető azonban nem általános érvényű, de bizonyos minimum-indexek képezése. Egyes mutatók felvázolhatók a régiókénti természeti és társadalmi körülmények

figyelembevételével. Ilyen mutatók, illetve összetevők közé számítható a táplálkozási minimum, egy bizonyos kalória- és fehérje mennyiség megállapítása régiók szerint. Ide tartoznak egészségügyi, pl. a halandósági, a várható életkori és hasonló mutatók. Továbbá az otthoni (lakás) elhelyezkedés minimuma az egy főre eső lakóterületi négyzetméter szerint. E kategóriába tartozik az *anyagi infrastruktúra*: a közművesítés, a csatornázás, az ivóvízellátás, a közlekedés és minden olyan anyagi eszköz, technikai és komfort-vívmány, ami az emberi méltóság tartozéka. Persze ide tartozik az emberjogi minimum is. Mindezekre szétszórtan vannak adatok. A felsorolt ismérvek – másokkal kiegészítve – a szervezeti érettség fogalmához vezetnek. Valószínűleg erre volna a legnagyobb szükség. Egyik leglényegesebb eleme ennek az időérzék, az *idő mint értékteremtő*. E jellemzők számszerűsítése rendkívül kutatásigényes. Voltaképpen az *emberi méltósághoz* való anyagi-szervezeti hozzájárulás az, ami az anyagi minimumot jelenti.

Talán még ezt is megelőzve, a kulturális minimumot kellene megfogalmazni. Valójában a kulturális örökség hagyományőrző alapjairól is szó van. Ennek átalakulása ahhoz, hogy érzékelhetővé váljék, csak hosszú történelmi folyamat eredménye lehet. A kulturális minimum szempontjából a hagyományokon alapuló identitás két alapvető részre osztható. Ezek képviselik a folyamatosságot. Az egyik a szóbeliség, a másik az írásbeliség (figyelmen kívül hagyva a különböző írásbeli hordozókat). A fejlődésben, a modernizációban, a civilizációban főleg az írásbeliség a hordozója a kulturális identitásnak. Ez az, ami a modernizációt és ezáltal a gazdasági növekedést előmozdíthatja. Így az írásbeliség egyik döntő tényezője bármily korlátozott nivellálódásnak is,

a közvetlenül ösztönző anyagi tényezők mellett. A hagyomány a szóbeliség tudásmegőrzője, alapvető funkciót teljesít az ún. elsődleges szóbeliség viszonyai között, amikor az írásbeliség még nincs jelen. Az ilyen társadalmi funkciókat meghatározó tradíciók elsődleges hagyományoknak nevezhetők. Az írásbeliség viszont a dologivá vált emlékezést gyöngíti, de nem szünteti meg az elsődleges hagyományokat még az általánosan uralkodó írásbeliség korszakában sem.¹⁷

6. Az írásbeliség és az információs társadalom „információs szuper-autósztrádá”-ja

Az olvasás az írásbeliség dologi megjelenése, aminek kitüntetett szerepe van a gazdasági növekedésben. Ez a tétel egy francia magazinban pregnáns megfogalmazást is nyert.¹⁸ A folyamat a könyvnyomtatás korában, a 15. századdal kezdődik. E felfedezés, amelyből *Gutenberg-galaxis* lett, választja el döntően az ismeretet a hagyományoktól. Ekkor válhat a kétely, a kritika, a reflexió kulturált módon tömegméretűvé. Itt válik az írásbeliség, az olvasás gazdasági kategóriává is. Az elsődleges szóbeliség szinte megkérdőjelezhetetlen, míg az írásbeliség mindent kritika tárgyává tehet és tesz, közvéleményt formál, így lesz az ismeretterjesztés közkeletűvé. Az addigi közvetlen írásos kommunikációt felváltja a tömeges kritika lehetősége, és ezáltal bizonyos álismeretek kiiktatása, mások átalakítása megy végbe. Kezdetét veszi az *ismeretek újratelemthetősége*. Nem változtathatnak ezen jelenségekben a legújabb információhordozó struktúrák sem. Valamennyiük ugyancsak írásbeliségen, olvasáson alapul. Az új struktúrák,

amelyek a legutolsó években alakultak át információs szuper-autósztrádává (angol fogalomban elterjedten „information super-highway”), válnak a valóságos információs társadalom kifejezőivé.¹⁹ A nélkülözhetetlenné formálódó kommunikációs technológia végső soron a kiteljesedett írásbeliség még tömegesebbé válásának eszköze. Mindehhez az INTERNET (számítógépes világhálózat) és hasonló vállalkozások már megkezdtek e folyamatoknak a gyakorlatba való átültetését. E piacgazdaság által indukált technológiai vállalkozás belátható időn belül lehetővé teszi – akár tetszik, akár nem – az információs szuper-autósztráda behatolását százmilliók otthonába, a fejlett országokban és kisebb részben a kevésbé fejlettekében is.

Ennek előtörténetéhez megemlíthető, hogy az írásbeliség és az olvasás folyamata három nagy történeti-társadalmi szakasszal jellemezhető:²⁰

– A mezőgazdasági termelés primátusában az írásbeliség közvetlenül jelentkezik. Az írástudók többnyire személyes kapcsolatban állnak egymással, és az ismeretek kis példányszámú kódexekben terjednek egy szűk körben. A 15. század közepétől kezdve a könyv forradalmával válik tömegessé az írásbeliség.

– Az angol ipari forradalommal kezdődően az írásbeliség és az olvasás tovább bővül, a könyv mellett a folyóirat is tömegessé válik. Ez utóbbiak bősége miatt megjelenik a folyamatos szekunder információ (először a kémia területén a *Chemisches Zentralblatt*tal, majd a referáló lapok és bibliográfiák sokasága). E szakasz kb. a 20. század második feléig tart.

– A gépi adatbázisok a második világháborút követő korszak fejleményei (kiindulópontjuk a katonai kutatások), tömegessé lesznek az elektronika és a kommunikációs technológia

fejlettsége következtében a mágnesszalagok, diszketek, az off-line és az on-line kapcsolatok. Jelentőségüket különösen az adja, hogy a társadalomtudományokban az értékét megőrzött könyv és folyóirat, valamint az ún. „szürke” (nem publikált) irodalom mellett a természet- és műszaki tudományokban megjelennek immár teljes primer szövegek monográfiák vagy folyóirat formájában. Az „Adonis” elektronikus rendszerben például már többszáz folyóirat kapható („electronic publishing”). A szolgáltatási szféra eluralkodása ezt a folyamatot jellemzi a fejlett országokban.

A három gazdasági-történeti szakaszt úgy, mint mezőgazdaság, ipar, szolgáltatás, követi az információs szuper-autósztládával jelölt új technológiai-történelmi fejlemény, amely a legkonkrétabban fejezi ki az információs társadalmat, és akár *negyedik fejlődési szakasznak* is tekinthető. A folyamat természettudományi és műszaki tényezői sokkal inkább kidolgozottak, mint társadalmi összefüggései. A még megoldásra váró és minden bizonnyal meg is oldható számítástechnikai és kommunikációs problémák mellett minden bizonnyal a humán kulturális összefüggések vizsgálata az elsőrendű. A vizsgálatok végeredménye, megint csak hipotézisszerűen, *nem a vagy-vagy, hanem az is-is*. A történelem fogja alighanem igazolni, hogy időtől, körülményektől, kutatási területtől, regionális és nemzeti hagyományoktól függően hol a manuális-hagyományos írásbeliség-olvasás, hol az „autósztroda” igénybevétele jut előtérbe, vagy többnyire vegyesen kerül alkalmazásra. Integrációs folyamatról van szó. A kulturális örökség és a gazdasági növekedés közötti összefüggések erősíthetők, de gyengíthetők is. A mérnöki vízió mellett nem alakult ki kellően a társadalmi-kulturális vízió a kulturált modernizáció szempontjából. Kulturált moderni-

záció alatt azt értem, hogy az „autósztroda” nem kétséges vívmányai mellett és/vagy bővületében nem feledhető eszköze. *Cél és eszköz összekeverése* több bajt, sőt tragédiát okozott már a világban. Az „autósztroda” a kultúra és a tudomány szempontjából az írásokban és azok fő műhelyeiben, levéltárakban és a könyvtárakban az évszázadok alatt felhalmozott ismeretanyagban történő eligazodásban nyújt felmérhetetlen segítséget. Voltaképpen *fő társadalmi funkciójáról* van szó, az egyebek gyakorlati, marketing, üzleti (micro-ökonomiai) megfontolások és technikák. Az „egyebek” azért a mozgatórugók.

Az „autósztroda” *lényege*: a világ hálózatba kötött számítógépei legváltozatosabb információfajtái cseréjének rendszere, ami egyaránt vonatkozik a szó, az állókép, a mozgókép, a zenei, a kutatási, az oktatási, a szórakoztatási és ami üzletileg legfontosabb: a gazdasági és ügyintézési adatok továbbítására. A PR, a marketing, a bevásárlás, a bank és tőzsdeügyletek soha nem látott lehetőségeit nyújtja uniformizálásszabványosítás útján. Az otthonokba telepített személyi számítógépek segítségével a lakás munkahellyé válik (volt már ilyesmi a céhek idejében). Innen modem(ek) alkalmazásával egyaránt haza lehet rendelni az étlap szerinti kínai menüt, és kódolt folyószámlán átutalni az érte járó pénzt. Utána megnézhető az Aida a Metropolitanból, majd Ingres-rajzok valamelyik múzeumból. Mindez technikailag megoldottnak tekinthető.

A társadalmi-lélektani lényeg azonban az, hogy mindezt anélkül lehet megtenni, *hogy az illető egyetlen szót is váltana valakivel*. Az ún. *katedrális effektus*, amely egy közgyűjteményben, egy koncerten való tartózkodással jár, folyamatosan, teljesen feledésbe megy. A lehetősége ennek mindenesetre

fennáll. Mindebből hipotézisként ad absurdum az is következhet, hogy ez a fajta technika hozzájárulhat az emberi dialógus végének kezdetéhez, más szóval az elidegenedés felerősödéséhez. Az ősember visszahúzódik (menekül?) barlangjába, és PC-jével él társas életet.

Miféle társadalom alakulhat így ki? Hiszen a legkülönbélebb munkákat, információs szükségleteiket egymástól elszigetelten, az emberi beszédet pótló kódokkal és technikai jelekkel helyettesítik. *Orwelli* látomás ez? Vagy *Huxley* „szép új világ”? Kár, hogy *Koestler* ezt már nem élhette meg, talán megírta volna a technikai „Sötétség délben”-t. *Mitterand* uralkodása vége felé egyszer úgy nyilatkozott, hogy a technikát legalább annyira az ember mellé kell vinni, hozzáigazítani, mint a technikához az embert. Nem tudományos, de kézenfekvő, praktikus gondolat ez. Mindazon előny, amelyet az „autósztráda” jelent a kutatásban, a tudományos ismeretek cseréjében, a hátrányos helyzetű, mozgásképtelen, beteg, izoláltságban élő stb. egyedek részére, olyan hatalmas pozitívum, hogy egy idő után pótolhatatlanná válik. Ez is az üzleti célja. De ezzel ellentmondásosan a közvetlen emberi kommunikációt, a fantáziát, az esztétikumot és mindazt, ami a hagyományos ismeretszerzéssel, párbeszéddel, művészi élvezettel (zene, tárlat), a közgyűjteményekben és a művelődési intézményekben olvasással, jelenléttel jár, elsorvasztja. És emellett még olvasástechnikai fogyatékosságokat sem nélkülöz. Egy triviális példával élve: nehezen képzelhető el, hogy valaki, aki a fürdőkádban a „Piszkos Fred”-et olvasná, ugyanezt a számítógépével is meg tudja csinálni, nem szólva egyéb intim szituációkról.

Ezzel összefüggésben a szervezéstudomány egyik atyja, *Ludwig von Bertalanffy* óva int attól, hogy a világot mint

organizációt lehessen végső perspektívának tekinteni. Az „autósztráda” az ehhez vezető út egyik szakasza lehet.

Az organizációval függ össze, még ha lazán is, egy manapság ritkán idézett 19. századbeli, *Marx* nevű közgazdász egyik sejtése vagy elgondolása. Eszerint *a gazdaság igazi mérőszöke a szabadidő lesz*. Ehhez a társadalmi termelékenység hatalmas növekedése szükségeltetik. A megnövekedett szabadidő teszi majd lehetővé az ember sokoldalú kibontakozását. Ide kapcsolódhat az idézett szerző egy másik gondolatmenete: a népesség hozzáértése, az előző ismeretek felhalmozása a legnagyobb érték.²¹ Ez az érték kerül új megvilágításba az információs szuper-autósztrárával. Minden bizonynyal a szabadidő növeléséhez a maga eszközeivel hozzájárulhat az „autósztráda”. Nem bizonyos azonban, hogy a termelékenység növekedése csak a munkaidő pozitív értelmű felszabadításával jár együtt. Elképzelhető ugyan új iparágak keletkezése, új szolgáltatások kialakulása. De úgy is növekedhet a szabadidő, hogy az már nem az igazi gazdaság mérésére szolgál, hanem a munkanélküliség növekedésére. Mindez nem holmi műszaki haladásellenesség, hanem a társadalmi összefüggések és meggondolások egyik felvetése.

A kultúra vonatkozásában valószínűleg egyfajta gyermekbetegség sorába tartozik az „autósztrárával” messze-menően összefüggő „paperless library” vagy újabban az „electronic library” abszolutizálási tendenciája. Hangsúlyozottan abszolutizálásról van szó. Minden olyan kísérlet, amely az emberiség több ezer éves kultúrájában felhalmozott értékek gyökeres technikai átváltozására, megjelenítésére irányul: tévút. Az értékekhez vezető utakat kell jobban kiépíteni. A csúcstechnológiának a kulturális örökség kedve-

ző fejlesztésére kell irányulnia, már csak azért is, hogy pozitívan hasson a gazdasági különbségek kiegyenlítésére, nem pedig elmélyítésére. Vannak már jelei annak, hogy a legjobb szándékkal kezelt technikai segítségnyújtás és az ezzel összefüggő tevékenységek hatása valójában nem csökkenti, hanem növeli ezeket a különbségeket.

7. A nemzetközi technikai segítségnyújtás „egy fedél alatt”-i alternatívája és szinergetikus hatása

Az oktatás fejlesztésére nem kevés erőfeszítés történt a technikai segítségnyújtás keretében, ideértve a felsőfokú szakemberképzést a fejlődő országok értelmisége kialakulása érdekében. Jórészt azzal járt, hogy az újonnan képzett szakemberek nem akarnak hazatérni. Meg is lehet őket érteni. Gépeket, még a legmodernebbeket is leszállítják országaikba, de nem tudják odaszállítani azokat az anyagi-műszaki körülményeket, életfeltételeket, amelyekhez a fejlett országokban hozzászoktak. Az ilyen fajta „transfer” lehetetlennek tűnik. A fejlett országok pedig jórészt nemzetközi szervezetek finanszírozásából ingyen jutnak jó felsőfokú szakemberekhez. A pénz nem vészett el, csak átalakult, illetve részben visszakérült az adományozókhoz. Ez a fajta „ingyenesség” nem idegen a legfejlettebb országokba irányuló közép- és kelet-európai szürkeállomány kivándorlásától sem. Része ez negatív értelemben az ún. felzárkózásnak is.

Ezzel függ össze az is, hogy a piacgazdaság növekedését előmozdító munkamegosztás, mint fejlesztési modell, nemigen követhető a legkülső periferián. Tapasztalatok intenek

arra, hogy hatékonyabb volna az ún. egy fedél alatti kulturális-gazdasági fejlesztés azokban az országokban, amelyek egyszerre szenvednek tőkeszegénységben, szakemberek és alkalmas munkaerők hiányában. A munkamegosztáson alapuló modell helyett „Máté-effektusos”-nak nevezhető beavatkozás volna célszerű (támogatás és képzés): halat adni a szegény embernek és megtanítani őket halat fogni. De nemcsak arról van szó, hogy egy fedél alatt lehetne összehozni például nemzeti könyvkiadást, könyvtárat, néprajzi múzeumot és levéltárat. Ide lehetne kapcsolni, mint integrált kulturális intézményhez, a szakképzés egy részét. Ennek *szinergikus hatása* volna, szemben a túlzott decentralizálással. Ez nem jelenti az abszolutizált központosítást, de a periférián segíthet ellensúlyozni a fejlett országokban jól működő munkamegosztásos modellnek többnyire gyenge hatásfokát. A kultúrának, amelynek szerves része az oktatás, így például részese lehetne az agrároktatás kísérleti parcellákkal. De az ipari szakképzésnek sem ártana kísérleti műhelyekkel, jó információs háttérrel az ilyenfajta integráció. Vannak természetesen különleges ágazatok, mint például a medicina, amelyeknél hasonló megoldások nem működnének, vagy csak nagyon részlegesen. Érdemes volna végiggondolni és kiszámítani, mit jelentene ez az adminisztrációban és az infrastruktúrában: *egységes kiszolgáló logisztika*, reprodukció, konzerválás, szakirodalom. Ilyenféle koncepció (anélkül, hogy ez tétélesen így elhangzott volna) kezdeményezés formájában mintha elindult volna a realizálás útján a G7-es országok 1985 évi halifaxi (a 7 leggazdagabb állam vezetőinek) értekezletén, ahol felmerült a technikai segítségnyújtás finanszírozásának és mechanizmusának átalakítása (IMF, Világbank). Kérdés, hogy az átalakítást mennyire gátolják az

ebben nem érdekeltek: a beruházó-gyártó cégek, a nemzetközi bürokrácia és a fejlődő országok nemzeti burzsoáziája. Effajta integrált rendszerű programok támogathatnák az eddig széttördeltek helyett a már említett szervezeti érettséget, amire talán a fenntartható (vegetatív) életkörülmények mellett a legnagyobb szükség volna.

A fejlődő országok – mivel általában mást nem ajánlottak nekik – a munkamegosztáson alapuló specializációt tekintették alternatíva nélkül modellértékűnek a művelődés és a szakirodalmi informatika fejlesztése tekintetében is. Ez egyaránt következik a mintának tekintett fejlett országok munkamegosztáson alapuló intézményrendszeréből, valamint az ENSZ-család hasonló struktúrájának követéséből. A fejlődő országok – legalábbis a fejlettség alacsony szintjén állók – ezt a munkamegosztást sem pénzzel, sem eszközökkel, mindekelőtt azonban szakértelemmel nem bírják. Ide tartozik a számítógépesítés misztifikálása is: *gép van, olvasnivaló nincs*. Ezért kellenének *másfajta stratégiák*, alternatívák, amelyek a nemzeti adottságokra, hagyományokra, helyi sajátosságokra is jobban építenének. E stratégiáknak vannak bizonyos közös vonásaik. Valósnak tűnik, hogy a centrum és a periféria közötti szakadékok további elmélyülésének elkerülése céljából érdemes újragondolni a teendőket az új technológiai fejlődési szakaszban. Nem a szakadékok megszűnéséről van szó, ennek nincs realitása, ez utópia. A különbségek csökkentésének optimalizálására több esély volna. Az információs társadalom talán legméltóbb kihívása ez. Néhány az új stratégiák közös vonásaiból.

– A technikai segítségnyújtás akkor eredményes, ha szolgáltatás- és nem beruházás-központú (ez utóbbi persze nem jelenthet beruházás nélküli fejlesztést).

- A szakértelem abszolút prioritással bír.
- Specializálódás helyett integrált képzés, munkával egybekapcsolt gyakorlati intézményrendszer és szolgáltatások mindaddig, amíg a nyomorszintről a szegénységig lehet emelkedni.
- Mindebből következik egyféle stratégiai csomópontként „az egy fedél alatt”-i program, többirányú funkció ellátása. Ilyen integrált művelődési intézmény egyszerre gondoskodhat az alfabetizálás megszilárdítására a nemzeti nyelvű könyv- és folyóiratkiadás megteremtéséről, a terjesztésről, a szakképzésről – mindarról, amiről az előzőben szó volt.
- Valóságos információs vertikum alakulna ki sokféle kiegészítő funkcióval, innen a szinergetikus hatás, többek között a kiindulópontja lehet a helyszínen a kisparasztoknak nyújtandó mezőgazdasági gyakorlati tanácsadásnak. Erre van is már példa izraeli szakértők közreműködésével Fekete-Afrikában.

Ez idő szerint egy ilyen információs vertikum hatalmi és egzisztenciális okokból sem a fogadó országok adminisztrációjában, sem a segítségnyújtó országokban, sem pedig a nemzetközi adminisztrációban nem élvezne rokonszenvet, még kevésbé prioritást. De ha nincs javaslat ilyenféle integrációs programokra, kísérlet sem történhet kipróbálásukra. A döntő azonban az, hogy egyetlen nemzetközi szervezet sem lehet hatékonyabb, mint az őt fenntartó nemzeti kormányzatok vagy társadalmi szervezetek.

8. A közvetlen emberi dialógus végének kezdete helyett informatikával átítatott humanista társadalom felé?

Nem bizonyos, hogy valamennyi feltételezés – azért hipotézisek – helytálló a rendkívül összetett témakörben. Az azonban bizonyos, hogy érdemes újra végiggondolni a centrum és a periféria összefüggésében a kulturális örökség hatását a gazdasági növekedésre. Célszerű ezen összefüggés beillesztése is az információs társadalom problematikájába a kulturális örökség vonatkozásában. Lényegesnek tűnik, hogy a kulturális örökséget most már a kialakuló és részben már működőnek tekintett információs társadalom legkonkrétabb megjelenési formájában, az információs szuper-autósztroda viszonylatában tudományosan vizsgálják meg. Valószínűleg ebben az új fejlődési szakaszban, amely az emberiség történelmében új problémákat vet fel, szükséges a periféria és a centrum egyensúlyának újragondolása, kísérletek felvetése és kipróbálása a gazdaságilag kettészakadt világ közelebb hozása érdekében. Elképzelhető, hogy a témakör újragondolása során az eddigiekhez képest másfajta következtetésekre lehet jutni. Naivság lenne azonban nem gondolni a politikai és gazdasági érdekekre a nemzetközi szervezetek és programok egymás közti és belső erőviszonyára a centrumon belül. Nem szólva a perifériáról, ahol szinte állandóan harc és háború folyik, szerencsés esetekben kevésbé véres eszközökkel. Minden elképzelésnek, tanulmánynak, vizsgálódásnak természetesen figyelembe kell vennie a konkrét politikai és gazdasági situációkat. Valószínűleg *egy nemzetközi kulturális és/vagy tudományos fórumon* lehetne fölvetni a kulturális örökség és a gazdasági növekedés közötti összefüggéseket, amelyek az eddigiektől eltérő elemzéseket és újragondolást

kívánnak. Egy ilyen fórum ajánlásai katalizálhatnának, elindíthatnának talán nemzetközileg és nemzetileg új megközelítéseket és gondolkodási folyamatokat. Ezek kis lépésekkel és fokozatosan esetleg hatékonyabb eredményekre vezethetnének.

A feltételesen említett fórum ajánlásai képezhetik egy szintézis megfogalmazását, amely a jobb irányokba mutató, vagy annak vélt változások elképzeléseit foglalná össze. Az eddig megtett út elemzésén kívül, vélhetően célszerű foglalkozni ebben a szintézisben több olyan kérdéssel is, amelyek e kötet szövegében hangot kaptak. Ilyenek a kultúra megfogalmazása, a nivelláció bármily korlátozott, de reális, tehát optimális lehetősége. Még pontosabban: újravizsgálni a kulturális örökség és a gazdasági növekedés közötti összefüggéseket a centrum és a periféria közötti különbségek csökkentése érdekében. Továbbá a technikai segítségnyújtás és a munkamegosztásos modell közötti összefüggést, az *írásbeliség-olvasás változatlan társadalmi-gazdasági dinamizáló funkciójának összehangolását az információs szuperautósztrádával az emberi dialógus végzetes megszűnésének elkerülése érdekében.*

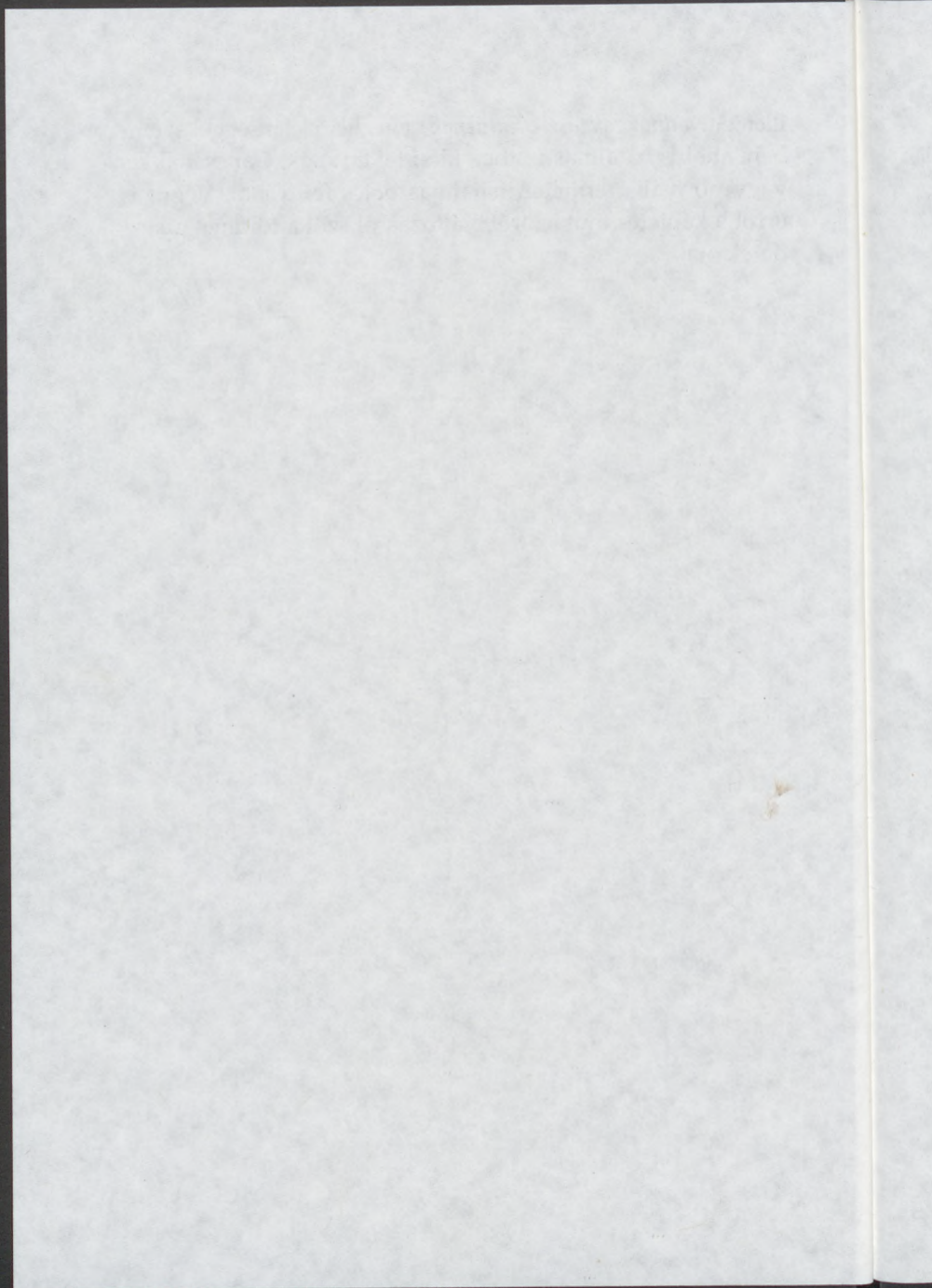
E kötet szerzőjéhez legközelebb az a Victor Hugo által megálmodott gondolat áll (1850. évi beszédéből a francia nemzetgyűlésen), mely szerint a nép szívét az ország agyával kell összekapcsolni. Ez úgy valósulhat meg egyebek mellett, hogy „mindenütt, ahol van egy megművelt kis földarab, lennie kell egy könyvnek is”, továbbá „az ingyenes és kötelező közoktatás bevezetése... a falusi iskolánál kezdődne és fokról fokra emelkedve egészen a Francia Tudományos Akadémia szintjéig terjedne”. Így módon a tudomány kapui minden ember előtt szélesre tárulnának. Marx ugyanezek-

ben az évtizedekben arról álmodozott, hogy leglényegesebb „...nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyen át dolgozik, hanem a saját egyetemes termelőerejének elsajátítása... egyszerűen a társadalmi individuum kifejlődése...” s akkor a gazdaság mértéke a szabadidő lesz, ami lehetővé teszi az ember számára „a magasztosabb tevékenységek végzését”.²² Ez legelőnyösebben hat majd vissza termelőerejére. Victor Hugo fogalmazásában ez „a nép szívének az ország agyával történő összekapcsolása”. Tekinthejtük-e e megfogalmazásokat 19. századi vágyálomnak, vagy megérzésnek az információs társadalom vívmányáról, vagy egyszerűen széplelkek és tudósok utópiájának?

A „magasztosabb tevékenységek” végzése köréként fogható fel történetileg, hogy *Leonardo* az ember ideális arányait négy karral és négy lábbal képzelte el. Átvitt értelemben ez az emberi teljesítmény kiteljesedésének egyfajta megálmodása. Megfelelő értelmezés esetén e kiteljesedésnek egyik eszköze is lehetne az információs szuper-autóstráda az információs társadalom megjelenítéseként. Az informatikával átitatott humanista társadalom víziójaként lehet felfogni a 2000. év küszöbén ezt a sajátosan vázolt emberi készségbővítést.

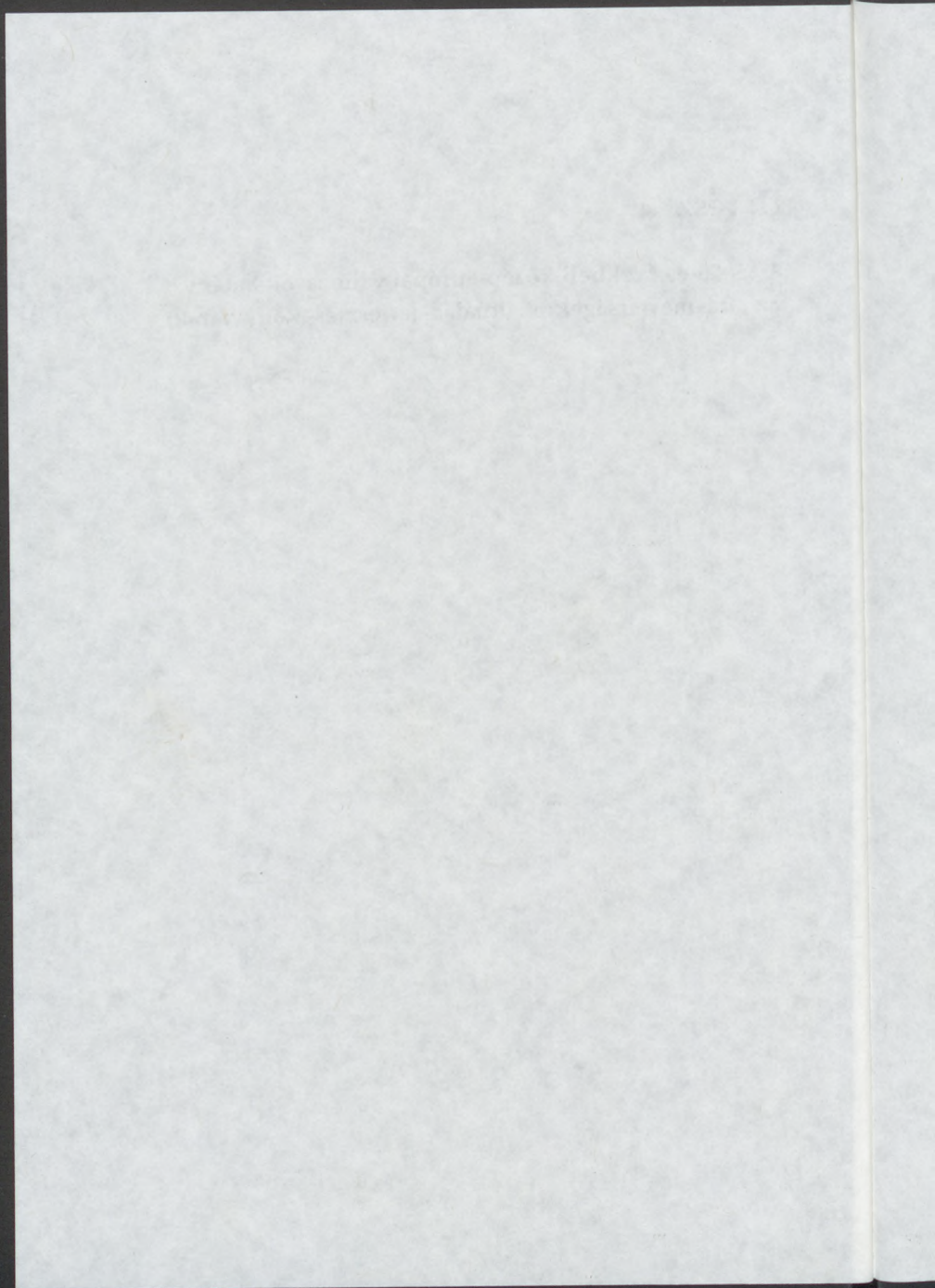
Egyfajta emberi kiteljesedés víziójaként fogható föl az általam *Ganesa-effektusnak* nevezett jelenség is. Ennek hátteréül egy szép keleti mese szolgál. Egy gyerek fejét a tigris leharrapta. A kétségbeesett anya magához szorítva fej nélküli kisdedét azért fohászkodott, hogy az első élőlény, akivel találkozik, adja át a fejét a gyerek testének. Az első élőlény egy elefánt volt, amely köztudomásulag nemcsak rendkívül erős, de bölcs állat is. Így került a kisgyerek testére egy nagy bölcs elefántfej ormánnal.²³ Különösen a legszélső perifériát

illetően, a *dinoszaurusz-effektusnak* nevezhető jelenséggel szemben, ahol is hatalmas testhez kicsi fej tartozik, Ganesánál kis vagy normális termeten hatalmas bölcs fej trónol. Végül is erről a képletes mutációról, változásról szól a történet a kezdetek óta.

II. rész

A 85–90-es évekbeli közép-európai változások hatása
az „írásmesterségekre” (kiadás–terjesztés–könyvtárak)

1. A teve orra a kultúra sátrában

A kötet I. részéhez hasonlóan a szerző itt sem kívánja az „írásmesterségek” adataival és számaival agyonterhelni a megélhetési gondokkal és számokkal amúgy is túlságosan igénybevett közép-európai olvasót. Főleg pedig nem kívánja tovább rontani az anyagi nehézségek miatt növekvő gondterheltséggel és demoralizáltsággal küszködők életérzését.

A kötet II. része nem tűzi ki célul a 85–90-es években lezajlott közép-európai változások politikai–gazdasági vonatkozásairól szóló tengernyi írás bővítését sem. Az összegezésre törekszik, a közös vonások felvázolására. E változások jellemző, az életérzésre erősen ható egyik területét állítja a középpontba itt is: a kultúrát, közelebbről annak egyik, az oktatás melletti legfontosabb, üzemszerűen működő műhelyrendszerét, az „írás mesterségeit”. Ez magában foglalja a művek megjelentetését, kereskedelmi terjesztését és fő közvetítőjét, a könyvtárakat. Mindez részben közvetlenül, részben közvetetten a gazdasági–társadalmi szférába tartozik, így jelentős mértékű adalék a közép-európai változások összképéhez. Annak tudatában állítható ez, hogy a népességeket „primum vivere, deinde philosophari”, előbb a létfenntartás, csak utána érdekli a filozofálgatás és ennek átvitt értelmében a kultúra. Persze ez a jelenség társadalmi rétegenként más és más intenzitású a magasan kvalifikált értelmiség felé haladva.

De hogy jön mindehhez a teve orra, még hozzá a kultúra sátrába? John le Carré mondja el az *Éjszakai portásban* azt a

beduin bölcsességet, hogy nem szabad a sátorba beengedni a teve orrát, mert utána megjelenik az egész teve. Képletesen itt arról van szó, hogy a teve orra már benn is van a kultúra, az „írás mesterségei” sátrában, és nem szabad beengedni. Panasz, siránkozás ezt nem akadályozza meg.

A szorító, olykor megalázó pénzügyi korlátozásokkal szemben az „írásmesterségek” másféle felkészültséggel, összefogással, új eljárásokkal próbálhatnák meg a kevés reményű versenyt a pénzügyi és kulturális hatóságokkal. Megalapozott-e az olykor pánikszerű megilletődöttség a nehéz körülmények miatt? Igen. Lehet-e azonban egyáltalán bármily kis reménnyel megkísérelni adott körülmények között is a jobbítást? Azt hiszem, erre is igen a válasz. Van-e erre azonban az „írás mesterségeinek” – amelyeknek sok esetben maguknak is ellentétesek az érdekei (pl. kiadás-terjesztés) többé-kevésbé átfogó stratégiája? Nincs. Ebből következik, hogy míg egyfelől az állam az „írásmesterségek”-kel szemben pénzügyi-kényszerítő-korlátozó intézkedéseket hoz gazdasági megfontolásokból (nem itt a helye ezek indokoltságának megítélése), addig az „írásmesterségek” széttördelevé, izoláltan próbálnak egyedenként és esetenként megoldást találni egy-egy kiadó, terjesztő vagy könyvtár esetében. Mivel pedig ez így történik, a teve orra egyre beljebb kerül a kultúra sátrába, ennek a tudomány és így a tudományos könyvtárak is részesei.¹

2. A zanzásított állami támogatás „írásmesterségei” és jobbításának alternatív lehetőségeiről

Ilyen lehetőségek valószínűleg vannak, de főleg a még kezdetleges piacgazdaság, a tapasztalatlanság és presztízs-okoknál fogva ezek nehezen alakulnak ki. Rendkívül bonyolult az államilag dotált és cenzúrázott „írásmesterségek” meggyökeresedett szemléletén változtatni. Az ellenőrzött pénzügyi biztonság bármily színvonalon is, mégiscsak biztonság volt. Országonként ez változott, de az állami dotáció egyik ellentétele mindenkor a valóságos versenyszellem hiánya is volt. Ennek kialakulatlansága azonban nem zárta ki értékek megjelenését. Sőt a tömegkultúra vonatkozásában az „olcsó könyvtár”-sorozatok, a klasszikusok kiadásai hozzáférhető áron, a pornóirodalom, a horror és hasonló kiadványok kiküszöbölése sok eredménnyel járt. És az egyéni, viszonylag olcsó beszerzések mellett a közművelődési könyvtárak megfelelő dotálása és hálózati szervezettsége voltaképpen igazolta – a cenzúrázás és politikai korlátozások negatívumai mellett azt a hatalmi tételt, hogy „a betű: fegyver”. Ez a fegyver kicsorbulóban van. Magyarország kulturálisan minden bizonnyal pozitívan tűnt ki a közép-európai mezőnyből már jóval a 90-es évek előtt viszonylagos rugalmasságával és toleranciájával. A politikai cenzúrát viszont a *pénz cenzúrája* váltotta fel a 80-as évek második felétől és a 90-es években. Alighanem ez a tendencia érvényesül a századfordulói. A kultúra fogyasztói az állami gondoskodás haszonélvezői voltak az olcsó könyv, múzeumi belépők és hasonló formájában. Fel sem merült – nem bizonyos, hogy valamilyen szelídebb piaci forma helyett helyes

volt-e – a kulturális javak és szolgáltatások árujellegének teljes mellőzése.

Szubvencionálták a kiadókat, a terjesztés is a kedvezményezett szférába tartozott, a könyvtárak pedig biztos felleveői lehettek a belföldi könyveknek és folyóiratoknak. A külföldiek ellenben sok esetben – és ismét országoként változóan – nem jutottak a nagyközönség elé, „zárt” vagy „különleges gyűjtemények”-re engedélyezett használók részére voltak fenntartva. Úgyszólván minden bejöhett külföldről, de bizonyos anyagok csak szűk körben foroghattak. Akkor is voltak pénzügyi, különösen valutáris megszorítások egyenetlenül a könyvtárak között, de a tudományos gyűjteményekbe nagyon sok minden eljutott, különösen a természettudományokból. A társadalomtudományokban érzékelődött a korlátozott hozzáférés, de a világ tudományos áramköréből kikerült értékes művek általában nem hiányoztak a könyvtárakból, különösen egyes országokban (pl. Magyarország, Lengyelország).

A 90-es évektől egyértelműen a kulturális költségvetés radikális csökkentése miatt általánosan súlyos károkat szenvedtek a gyűjtemények, ez akár irreverzibilissé válhat. Itt eltekintek a tulajdonképpen nem eltekinthető férőhelyhiánytól és a műszaki lemaradottságtól, amit részben külföldi alapítványok támogatásával lassanként pótolni lehet. A valutahiányt drasztikusan felváltotta a nemzeti pénz hiánya.²

Nemzetközi kül- és belföldi *alapítványok*, pl. Phare, Tempus, Soros, Mellon, Getty, Volkswagen stb. és külföldi kormánytámogatások ugyan sokat segítettek a műszerezettségén (xerox, számítógép), de veszélybe került a primer szakirodalom beszerzése. Ez utóbbi dotálása mögött ugyanis nem áll olyan érdek, mint a nagy értékű és jól reklámozott

számítógépek, rendszerek és szervizek mögött. Számítógépeket szinte könnyebb beszerezni, mint külföldi folyóiratokat.³

Ami pedig a belső szponzorálást vagy mecenatúrát illeti, ahhoz még fel kell nőnie annak a jól kereső rétegnek, amelynek már kulturális igényei és elhivatottsága is van a leírható adókedvezmények mellett. Ez nem a közeli jövő zenéje.

Ilyen körülmények között mi lehetne hát e fejezet címében jelzett jobbítás, az „írásmesterségek” alternatív lehetősége a zanzásított állami támogatás legalább részleges ellensúlyozására?

Országunként változóan, de általában a következőkre lehetne gondolni, pontokban foglaltan.

(1) A 90-es évek előtti időkben az állami dotáció biztosítása és a versenyszellem kialakulatlansága folytán szinte uralkodó autarchiás szemlélet megváltozása. Elvben azelőtt is létezett koordinálás, kooperáció, sőt nemzetközileg is („egyszeri beszerzés – többszöri felhasználás”), ez azonban többnyire papíron maradt, itt-ott kis eredményekkel. Nyilvánvaló, hogy ebben a nem-közös érdekekre alapult mechanizmus nem is működhetett, és tegyem hozzá, nem voltak meg hozzá a megfelelő műszaki feltételek sem (számítógépes központi katalógusok, özönvíz előtti telefon-rendszer, lassú és megbízhatatlan posta). A jelenlegi külföldi szakirodalmi *információs önembargó* leküzdése aligha képzelhető el *konzorciális szemlélet* kialakítása nélkül. Szakmailag szorosabbra kell fűzni a reális és közös érdekeken alapuló ésszerűsítési törekvéseket.

Így például kormányzati szinten ki lehetne mondani, hogy az „írásmesterségek” kiadási-terjesztési, könyvtári és import része társadalmi *dinamizációs* tényező. A modernizá-

ció nélkülözhetetlen eszköze a tudományos információ. Ezért mindabból, ami kulturálisan–tudományosan értékes a világban, egy példánynak meg kell lennie az országban. Hogy melyik könyvtárban, az másodlagos kérdés. Nyilván csak a nyilvánosságuknál, állományuknál, technikai és személyi ellátottságuknál fogva alkalmas nagy könyvtárak–információs központok jöhetnek számításba. Ez azonban azzal a kötelezettséggel jár, hogy a beérkezett unikális külföldi könyvet vagy folyóiratot haladéktalanul és a legolcsóbban valamilyen formában az országban rendelkezésre kell bocsátani.

(2) *A könyvtár: munkahely*, amelynek fő produkciója egyéb kulturális ágazatokhoz viszonyítva a folyamatos, üzemszerű működés, nem pedig az egyszeri, egyedi, jó értelemben vett látványosság. Finanszírozása tekintetében a külföldi szakirodalmi információ beszerzéséhez az előirányzott költségeket indexelni lehetne a legerősebb valutához viszonyítva, ekként kompenzálva az inflációt és a devalvációt. Erre kormányhitelt kellene elkülöníteni. Néhány alkalmas felelős intézmény kijelölésével ez megoldható az amúgy reménytelennek tűnő egyedi többoldalú költségvetésemelési viták helyett. A kijelölt intézmények közös beszerzési munkacsoportja látná el a munkát, így vállalván, hogy kötelezettségről, nem pedig lobby-előnyről van szó.⁴

(3) Végül a legnehezebb: *a konzorciumok működése*. Tulajdonképpen a konzorciális mechanizmus töltené be a tervezés szerepét. Ez nem központi direktívákat helyettesítene, hanem a makro- és mikroérdekek ésszerű összehangolását.⁵ Nem az önállóságok feladását jelentené, hanem olyan feladatokat, amelyeket a külföldi beszerzéseken kívül konzorciálisan ésszerűbben lehetne ellátni. Ilyenek lehetnek a konzervá-

lás, a nyomtatás, a sokszorosítás, a kötészet, a katalogizálás és ami a leglényegesebb: a *könyvtári informatika* továbbfejlesztése. A legjobb szakemberekből lehetne közös fejlesztő csoportot létrehozni és mellőzni a Világbank és egyéb nemzetközi szervezetek költséges, hónapokig tartó átvilágító-tanácsadó szolgálatait. E költségek töredékéből helyi fejlesztők megoldhatják a feladatokat. Nem könnyű dolog ez, mert ez is közvetlen és közvetett érdekekbe ütközik.

A konzorciumok nagyjában azonos feladatú és profilú intézményekből állnának bármilyen uniformizáló tendencia nélkül. Valószínűleg ezek irányítása tárcaközi kezelést igényel, mivel különböző fenntartókról van szó. A tudományos információ országos tervezését és bizonyos mértékű finanszírozását a kormányok tudományirányítási kompetenciájába kellene utalni, nem pedig kizárólagosan ágazati feladatként felfogni (ipar, mezőgazdaság, egészségügy stb.). E tekintetben a kultúra és az oktatás is ágazatnak tekinthető.⁶

A nemzeti könyvtári funkciókat ellátó konzorciumok online módon lehívható nemzeti bibliográfiákat, az új beszerzésekről informáló katalógusokat működtethetnének. A feladat nehézségét mutatja, hogy például Magyarországon több, mint száz éve már fejtettek ki a kornak megfelelő ilyenféle elképzeléseket a kormányok részére, eredmény nélkül.⁷ Hozzáteszem: a konzorciumok létrehozása nemcsak vélt presztízst sértene, de a kül- és belföldi számítástechnikai szállító cégeknek és szervizeknek sem áll ez érdekében. Talán a közép-európai kulturális pénzügyi-gazdasági prés elő tudná segíteni legalább kísérleti alapon a konzorciumok megalakulását. Ily módon és a fentiekben kifejtettek alapján a kultúra gazdasági kategóriává is válna, és elősegítené a nemzeti integrációs törekvéseket, amelyek előfeltételei a *nemzetközi integrációnak*.

(4) Jóllehet nem az „írás mesterségeinek” feladata a (3) alattiak megvalósítása, de a figyelemfelhívás erre igen. Modernizációról lévén szó, az országok tudományos információs ellátása gazdasági kategória is, ismétlem: nem ágazati, hanem a tárcaközi szférába tartozik. És ne kerüljön be a tevé a kultúra, az „írásmesterségek” és általában az ország sátrába.

3. Az „írásmesterségek” reneszánsza vagy elsilányulása felé? (Nemzetközi bibliológiai vizsgálatok)

A kötet I. részében, különösen a 7. fejezetben találhatók elvi megfontolások az „információs szuper-autóstráda” megjelenéséről. Ennek több évtizedes előzményei vannak akár a mozgófilmig, akár a TV-ig visszamenőleg. E II. 3. fejezet első sorban a nem túl ismert, de a maga körében intenzíven működő Nemzetközi Bibliológiai Társaság (Association Internationale de Bibliologie – AIB) szervezett vizsgálatain alapulnak, amelyeket egy kutatócsoport végez. Ennek kezdeményezője az AIB 1991. évi caceresi (Spanyolország) kollokviumán e kötet szerzője volt. A kutatócsoport irányítását Jarmila *Burgetova*, a CSTA könyvtára igazgató-helyettese, a cseh könyvtáros egyesület elnöke vállalta. E vizsgálódások előzményei visszanyulnak a 80-as évekre, amikor is az AIB különböző kollokviumain valamilyen formában felvetődött a téma (Párizs, 1989; Tunisz, 1990). A közép-európai országok átalakulásainak hatása az „írásmesterségek” („métier du livre”), az írásbeli kommunikáció rendszereinek „impakt”-jára 1985-től két erre szervezett kollokvium tárgya volt: Prága,

1994. május; Budapest, 1995. augusztus (a nemzetközi olvasásszociológiai konferenciához kapcsolódva). Az utóbbit *Lőrincz Judit* olvasás-szociológus (OSZK) szervezte. Az első keleti érdekltségű bibliológiai kötet pedig már 1983-ban megjelent: „Le livre à l'Est”.

De mi is a bibliológia, amit a kaján magyar fül blabla-lógiának is félrehallhat? A terminológia az írásbeli kommunikáció teljes spektrumát öleli fel, vagyis kéziratok keletkezésének, sokszorosításának módját és technikáját, az írás társadalmi szerepét, a történelmi bibliometriát, az írás kapcsolatait mindenféle intellektuális tevékenységgel, a kiadással, a terjesztés minden formájával. Talán éppen e szerteágazó volta miatt, továbbá mivel kezdettől fogva erősen és mindmáig a francia nyelvhez kötődött a bibliológia művelése, ez a széles spektrumú tevékenység egy szűk érdeklődő réteget tudott csak megmozgatni. Ennek az iskolának vagy túlzással „szellemi szabadkőművességnak” (ez utóbbihoz egyébként semmi köze nincs) a megalapítója *Paul Otlet* volt a harmincas években. A modern írástörténet, pontosabban az írásos kommunikáció rendszerének különböző aspektusainak vizsgálatai lexikont, monográfiákat, folyóiratot, kutató társaságot stb. hozott létre a tudomány fejlődésének rendje szerint. Immár tucatnyi országban művelik a bibliológiát, elsősorban az ún. frankofon országokban, a volt francia gyarmatokon (Tunisz, Algéria, de Fekete-Afrikában is; egyes országokban felsőoktatási szinten is foglalkoznak vele). A közép-európai országok közül, ez esetben ideszámítva Bulgáriát is, Csehországból, Szlovákiából, Lengyelországból és Magyarországról kerülnek ki a bibliológia művelői és természetesen a „belle province”-ből, Québec-ből, de akadnak német kutatók is. A francia társaság, majd az AIB alapító

elnöke Robert *Estivals*, a bordeaux-i III. egyetem professzora volt. (Ezen az egyetemen oktatott és kutatott a világhírű olvasásszociológus, Robert *Escarpit*.) Monográfiáiról, valamint az AIB eddigi fő produktumairól l. a 8. jegyzetet. A világszerte ismert *Que sais-je?* enciklopédikus zsebsorozatának egy kötete (a 2374. számú) a bibliológiáról szól, amely nemzetközi elismertséget jelent, szerzője ugyancsak Robert *Estivals*.⁸

Az AIB keretében végzett vizsgálatok, elemzések a közép-európai változások hatásáról az „írásmesterségekre” nagyjából a következők állapíthatók meg.

A vizsgálatok a politikai bibliológiába tartoznak, mivel a változások egyik megnyilvánulásának tekinthető mindaz, amely az „írásmesterségekben” végbement és megy. Az 1970–1980-ban végzett kutatások markánsan megkülönböztetik a liberális, a szocialista és a „harmadik világ” bibliológiai modelljeit.

Ezek a modellek azóta sokat változtak, különösen 1989 óta, amikor is (1985-től fokozatosan) a szocialista modelleket a régióban a liberális modellek váltották fel. Az érdeklődés e változások iránt kettős. Egyfelől rövid távon követni lehet a forradalmi modellváltozásokat, mint például Franciaországban 1789 után, vagy mint a polgári modellváltozást az 1815. évet követően. Másfelől módszertanilag, mivel a kortársak közvetlenül követni tudják az eseményeket, és a korábbi nagyarányú változások tanulmányozása nem várta magára hosszú ideig az „írásmesterségek”-ről.

Az ország-tanulmányok szintézisét előkészítendő készült egy összefoglaló az AIB témakörbeli feladatairól. Ehhez ország-bibliográfiák is készültek a szocialista bibliológiai modell átalakulási fokozatairól, az 1981-ben megkezdődött fo-

lyamatokról egyes országokban és az 1985–1989 közötti időszakban. A különböző országokban a folyamatok különbözőképpen zajlottak le.

A folyamatok különbözőségét azonban közös vonások is jellemzik. E közös vonások nagyjából a következőkben mutatkoznak meg:

a) a kormányzatok, hol drasztikusabb, hol fokozatosabb kivonulása a kultúra, így az „írásmesterségek” finanszírozásából, piacgazdasági megoldásokat (ezekben az esetekben inkább kvázi-megoldásokról lehet szó) helyezve előtérbe;

b) nem lévén azonban az utóbbi évtizedekben kialakult gyakorlata a piacgazdaságnak az „írás mesterségeiben” sem, általános zűrzavar keletkezik az addigi politikailag-gazdaságilag ellenőrzött és államilag dotált tevékenységi szférákban, mint a kiadás, a folyóiratok megjelentetése, a nagybanegészen szilárd terjesztési hálózat szétesése által;

c) a zűrzavaros állapotok az addig többé-kevésbé szilárd nyilvántartások, mint a kiadóké és a folyóiratoké, a kötelespéldány-szolgáltatás, az olvasás- és állomány-statisztikák szétszilárdása; egyes országokban, mint például Magyarországon senki nem tudja hány kiadó, illetőleg kiadási joggal felruházott szolgáltató és gazdasági társaság működik, illetőleg regisztrált; a kiadók számát becslés alapján 1000–1500-ra teszik;

d) valójában minden különösebb utánjárás nélkül mindenki (magánszemély) is megjelentethet mindent, amíg valamilyen botrány nem kerekedik belőle (faji, nemzetiségi izgatás, semmilyen korlátot nem ismerő pornográfia, vagy hasonló), még a legliberálisabb megítélés szempontjából is; ilyen esetekben nyilvános purpárlé kezdődik a szélsőséges

vagy pletykaorgániumokban a demokráciát, a szabad közlést ért sérelemről;

e) a tökéletlen piacgazdaság, a több tekintetben áttekinthetetlen gazdasági élet, mint például a feketegazdaság, vagy a bankok viharos terjeszkedése következtében felmegy az ázsioja különösen a jobb helyeken található üzlethelyiségeknek, és a privatizáció során könyvesboltok sokasága szűnik meg; megvásárolja, aki a legtöbbet adja érte, és a könyvesbolt hamarosan bankfiókká vagy vendéglátóipari hellyé (korcsmává) válik; a könyvárusítás metróállomásokra, közterekre szorul ki, és kaphatókká válnak megbízhatatlan (pl. impresszum nélküli) könyvek és kalózkidadások;⁹

f) az infláció és a nemzeti valuta folyamatos devalvációja, a nagy tömegű munkanélküliség és a pauperizálódás következtében a fizetőképes kereslet csökkenésével egyidejűleg hallatlan mértékben emelkednek a kulturális javak (könyvek, folyóiratok) és a művészeti rendezvények (színház, mozi, koncertek stb.) árai;

g) a könyvtárak olykor drámai beszerzési körülményei következtében nem nyújtanak biztos kulturális menedéket;

h) a mezőgazdasági és az ipari termelés drasztikus csökkenésével, ez utóbbi üzemeinek megszűnésével, a helyi, üzemi könyvtárak állományának tekintélyes része elkótyavetyélődik;

i) az iskolai könyvtárak is csak a legnagyobb nehézségek közepette tudják a tanári és a tanuló ifjúság olvasási igényét kielégíteni, vagy egyáltalán nem.

Lehetne a sort folytatni egyéb negatív tünetek felsorolásával, de a helyzet érzékeltetésére talán ennyi is elég, ami az AIB és azon kívüli vizsgálódásokból is kiderül. Ezek a vizsgálódások kutatásokon alapuló tények, tendenciák. De nem-

csak kutatások folynak mind szélesebb körben, hanem például a napisajtó is mind többet foglalkozik az „írásmesterségek” viszontagságaival. Jó példa erre *Kertész Ákos* „Pozitív utópia” c. cikke (*Népszabadság*, 1995. szeptember 20.), amelyben a Windows '95-szoftverből kiindulva eljut e kötet szerzőjének szíve szerint is való konklúzióig az olvasásról, mely szerint nem hiszi, hogy „...erről a mámorról valaha is lemondana az emberiség”. De idézhetném *Halász Péter* (München) cikkét a Magyar Nemzetből (1995. szeptember 20.): „Isten veletek újságok, könyvek?”. Sok évvel ezelőtt *Németh László* már „martalóc gépekről” szolt az *Égető Eszter* c. regényében.

A kép teljességéhez hozzátartozik az is, hogy akinek sok pénze van, az mindent beszerezhet. A könyv- és folyóirat-import egyik korábbi legfőbb akadályát, a deviza-kontingentálást és az importmonopóliumot megszüntették, liberalizálták, bürokráciamentessé tették. Akárcsak a külföldre szoló, több évre érvényes útlevelet. Az utazásnak semmiféle adminisztratív megkötése immár nincs, csak pénz kell hozzá. Pozitívumnak tekinthető, hogy cenzurális okok nem akadályoznak semmiféle behozatalt, a korábban egy szűkebb réteg által a könyvtárakban olvasható nyugati lapokat előbb a hotelportákon, majd a nyílt utcán árusítják nagy választékban, a helyi keresetekhez képest rendkívül drágán. De azért az is megjegyzendő, hogy a behozatal liberalizálása megnyitotta az utat a *szennysajtó* előtt is (porno, horror). A pozitívumok közé sorolható még az, hogy állami elkülönített alapokból, alapítványokból és vállalkozásoktól van valamennyi segítség az alkotó munkához, amiből az „írásmesterségek”, ha nem is tudnak megélni, de hozzásegítenek működtetésé-

hez, mint például Magyarországon a *Nemzeti Kulturális Alap*.

Átmeneti állapotnak lehet ezt tekinteni, és várhatólag a gazdaság konszolidálódásával az „írásmesterségek” aurája is javul. De hogy ez az átmeneti állapot meddig fog tartani a különböző országokban, arra még megbízhatatlan becslések sincsenek.

Súlyos felelősség terheli a nemzetközi szervezeteket és tőkéket, vagy másként szólva rövidlátásukat, hogy az „írásmesterségek” *züllési tendenciájára* nem figyelnek oda és rövid távú profitorientáltság miatt nem számolnak azzal, hogy *megbízható partnerek* csak a legszélesebb értelemben vett kultúra (l. az I. részt) alapján „teremtődnek”. De ez már átvezet a nagypolitikához, amely kívül esik e kötet érdeklődésén.

4. Az egynyelvű és egyszokású országok erőtlenségéről (a Szent István-i intelmek egyike)

„Mert az edgy nyelvű és szokású Ország erőtlen, romlandó”, olvasható intelmként fiának, „Szent Imre hertzeg”-nek oktatására szóló mű első, fennmaradt változatában a *Thuróczi-krónikában*. Egy jeles könyvtörténész szerint egyéb istváni intelmek mellett egyik papja írta ezeket a király szellemiségét tükrözve. Ugyancsak itt esik szó „A’ jövevényeknek bé fogadásáról és a vendégek táplálásáról”.¹⁰

Történelmietlen lenne az idézetet, amely a maga korában nagyfokú bölcsességről tanuskodott, összevetni az évszázadok során jóval később megismert országokkal, mint például

Kína vagy Japán, amelyek erejét nagymértékben az egy-nyelvűség és egy szokás adta – mind a mai napig.

Hadd idézzek a fenti intellemmel összefüggésben egy jeles francia történészt, orientalistát és etnográfust, Jacques Berquet-et, aki a modern idők kulturális és beilleszkedési követelményeiről a következőket mondja: „Kezdjük megismerni, hogyan tudnak kommunikálni különböző civilizációk, vagyis elkerülni megsemmisülésüket: egyesülve nem kozmopolitizmusuk, hanem sajátosságaik által”.¹¹ Értelmezés kérdése, hogy ez a megállapítás egybecseng-e az istváni idézett intellemmel. Azt hiszem, igen. Ez is az egy nyelvűség és az egyszokású népekről, illetőleg civilizációkról szól. Valószínűleg az ázsiai zárt és teljesen más vallást követő társadalmakra–országokra ez így nem vonatkozik. Abban viszont igen, hogy ezek is sajátosságaik megőrzésével „egyesülnek” a világ kultúrájával.

Fenti ezer évet átszelő idézet elvezet az „írásmesterségek” Vörösmarty által feltett kérdéséhez, hogy végül ment-e a könyvek által előre a világ? Hiszen könyvek nélkül a dijeni akadémia sem tehetne volna fel 1750-ben azt a kérdést, hogy „Javított-e vagy rontott az erkölcsön a tudomány és a művészet fejlődése?” E pályázati kérdést a későbbiekben nem éppen az erkölcsi feddhetetlenségével kivívott hírnévre szert tett Jean-Jacques Rousseau nevű fiatalember azzal válaszolta meg, hogy minden eddig ismert kultúra és tudomány az erkölcsök romlását, nyomort és szerencsétlenséget idézett elő. Rousseau később azt is állítja, hogy a könyv az emberi eszelősség megnyilvánulása. Nincs szükség könyvekre, lelkiismeretünkre hallgatva, jót kell cselekednünk.¹² Vörösmarty, aki az *Akadémiai Könyvtár* megnyitása alkalmából írta a *Gondolatok a könyvtárban* c. költeményét, így szól: „Országok

rongya! Könyvtár a neved!... Ment-e a könyvek által a világ elébb?" Minden kétség, és még a gonosz könyvek ellenére is ment.

A dijoni akadémia pályázati kérdése után alig tizenöt évvel James Watt feltalálta a gőzgépet, majd következett az angol ipari forradalom, ennek egyik következményeként a könyvek és a folyóiratok számának addig sosem tapasztalt áradása. Végigvive e gondolatot, eljutunk az „információs szuper-autósztrádáig”. Az is igaz viszont, hogy a tudománynak és technikának közel kétszáz év alatti viharos civilizációs fejlődésével nem fejlődött együtt a kultúra és a humánium. A két világháború, a különböző etnikumokat sújtó holocaustok, a személyi jogok tömeges megsértése és a törvénytelenések, a természet megrontása, elszennyezése, és lehetne folytatni a sort, mind azt tanúsítják, a tudás, az érzelmi élet és az erkölcsök nem kerültek szinkronba. A „fenntartható fejlődés” vagy a Klein György által idézett Szilárd Leo-féle „Élhető Világ Tanácsa”¹³, a *Római Klub* megannyi figyelmeztetése („zéro növekedés”) egyfelől a tudomány és technika, másfelől az érzelem és az erkölcs közötti megbomlásra, egyfajta skizofréniára utalnak. Mégis a rousseau-i megállapítással szemben a tudományok és a művészetek, vagyis a kultúra és benne az „írásmesterségek” nem nyomorúságot, hanem rengeteg fejlődést eredményeztek. Igaz, hogy régióként teljesen aránytalanul, de ha csak bizonyos betegségek, kórok megfékezésére, járványok megzabolázására gondolunk, bizony az ún. *Gutenberg-galaxis* nem bizonyult eszelősségnek még akkor sem, ha a *Mein Kampf* is ennek köszönhetően válhatott tömegolvasmánnyá. Történelmietlen volna, „a mi lett volna a világból”, az emberiségből, ha...? kérdést feltenni. Valószínűleg a kanniba-

lizmus elterjedése következett volna be szellemi téren. Annak van igaza, Rousseauval szemben, aki azt vallja, az írásos dolog („la chose écrite”), vagyis a könyv nagylelkűsége („générosité”) kimeríthetetlen.¹⁴

5. Az anarchikus tendenciáktól az „írásmesterségek” rehabilitációja felé?

Ez minden bizonnyal meg fog történni előbb-utóbb. Claude Lévi-Straussnak a mondása tűnik igaznak, aki a *Lire* című folyóirat kérdésére azt válaszolta, hogy a harmadik évezredre, ha a legjobbat kellene megőrizni az etnológus számára, hogy mit mondjon a jövőnek, azt válaszolta, a könyvtár volna a legjobb helyzetben közvetíteni a világkultúrát a jövő számára. Ez bizony másként hangzik, mint Rousseau jövőndölése és értékelése a kultúráról. Az „írásmesterségekről” a könyvtár nyújtja az optimális lehetőségeket a kultúra átadására. Szerb Antal még talán túlzásba is viszi, amikor visszaemlékezve Párizsra, azt mondta, hogy jó volt minden Párizsban, de a legjobb a *Bibliothèque Nationale* volt.

Jellemző vita folyt Lunacsarszkij és Csukovszkij között az októberi forradalmat követően. Ez utóbbi úgy vélte, hogy az eszményi forradalmár Dantét is megégetné, ha a „szabadság érdekei” megkívánnák. Lunacsarszkij azzal válaszolt, hogy a forradalom nem cél, sosem volt az. A célnak csak eszköze. A cél: harmonikus kultúrát teremteni, emelkedetté tenni az emberi értékeket és a szépséget. A francia enciklopédisták, Diderot és d'Alambert arra alapozták hatalmas művüket, hogy az emberek egyenlőek, így országaik is, a tudás, az

ismeretek tehát mindenkit megilletnek. Hogyan? Az olvasás által, válaszoltak. Ez az „írásmesterségek” igazi értelme még akkor is, ha célkitűzésük tulajdonképpen a mai napig némileg naivnak tűnik.

A könyvtárnak, Lévi-Strauss megjelölése szerint, a feladatai még inkább növekedőben vannak az „írásmesterségek” egyetemével és a közgyűjteményekkel, minthogy a „fenn tartható kultúra” és benne az írásbeliség ha nem is ellenponton, de legalábbis integrációs feladatot tölt be, amikor a Microsoft kifejlesztette a Windows '95-öt, ami kedvezményesen el fog kerülni minden iskolába is, az otthonokon kívül. A tudományos és ismeretterjesztő hasznon kívül ez ennek a szoftvernek a „megkedveltetését” (csúnyábban, horgászkifejezéssel „beetetését”) is jelenti.

A kötet I. részében idéztem *Victor Hugot*, aki a nép szívének az ország agyával történő összekapcsolását tartotta ideálisnak. Ennek az összekapcsolásnak legfőbb csatornája, eszköze az olvasás, az informáltság. Ha az „információs társadalom” ezt tűzné ki egyik legfőbb kiindulópontjául, minden bizonnyal sok torzítástól mentesülne a jövőben az emberiség. Az „írásmesterségek”, az olvasás által szerzett információt korlátlanul megújíthatják. Használatuk során nem veszítenek értékükből, sőt felújításuk során meg is növelik azokat. Olyan erőforrások, amelyek bármikor használhatók. Előállításuk és használatuk olcsóbb bármilyen más információátadásnál.

Mindezek az „írásmesterségek” fejlesztése mellett szólnak, anélkül, hogy kétségbe vonnák az egyéb technikailag fejlett információátadó módszereket. Kézenfekvő azonban, hogy amint a szamizdat (ugyancsak az „írásmesterségek” sajátos terméke) hosszú időn át egyike volt a demokratikus átalaku-

lások éltetőinek, tartalmilag nem fulladnak anarchiába, amikor napvilágra kerülhetnek és nyilvánosan folytathatják munkájukat.

A nagy közgyűjtemények és elsősorban a nagykönyvtárak hatalmas kéziratos anyagai nem válnak hozzáférhetővé csak részben E-mailen. A kéziratok vagy a képek, érmék hitelessége, etalon jellegük miatt személyes konzultációt fognak a jövőben is igényelni. Nem tér vissza, csak részben – mert technikailag lehetőségessé válik – a tudósok közötti a könyvnyomtatás előtti kizárólagos közvetlen kapcsolat. A szövegkritikát a technika nem helyettesítheti. A nagykönyvtárak nyomtatott és kéziratos gyűjteményei a levéltárakkal egyetemben megmaradnak a kultúra (az „írásmesterségek”) „hiteles helyének”. Erre egy példa a holt-tengeri tekercsekkel kapcsolatos. 1953–54-ben összejött egy kutatócsoport, amely 1960-ra már átírta a tekercsek egy részét, de még mindig nem tudott a végére járni, míg 1991-ben egy kaliforniai könyvtár igazgatója hozzáférhetővé tette a könyvtár tulajdonában lévő átírt példány fénymásolatait. Azóta váltak a nyilvánosságra kerülésük által tudományos közkinccsé a tekercsek. Egy garnitúra Oxfordba került, ott folytatják a munkát.¹⁵ Ehhez képest mendemondának tűnik, hogy Columbus a portugál királyi könyvtárban felfedezett Toscanelli olasz csillagász térképének lemásolása segítségével ment felfedező útjára. Az irodalomban, a szövegösszehasonlításokban, a mikrofilológiában a mikrofilm, a fénymásolat mellett az eredeti kéziratnak „íze van”. A természettudományokban és a technikában azonban az „információs autósztroda” minden bizonnyal nagymértékben elősegítheti a tájékozódást – bár már vannak jelei a bőség zavarának – a parttalan információáradat miatt.

De hogy valóban hogy fognak alakulni a maguk is technicizált „írásmesterségek” (pl. fényszedés, szövegszerkesztés) és hogyan fognak hozzájárulni végre az ország agyának a nép szívével történő összeegyeztetéséhez, ez a jövő egyik meghatározó, nem csak művelődéstörténeti kérdése.

Az eredeti kérdésre visszatérve: hogyan rehabilitálódhatnak az „írásmesterségek” a 80-as-90-es években kialakult anarchikus viszonyok között a közép-európai országokban? Adminisztratív-hatalmi eszközökkel sehogy. De nélkülük nem megy.

Az „írásmesterségeknek” mindenekelőtt gazdaságilag-szervezetileg kell rehabilitálódniuk. Nem politikai, hanem kvázi beteg rehabilitációról van szó. A fokozatos gazdasági-szervezeti rehabilitáció lépései a következők lehetnének.

(1) A szétesett könyvterjesztés visszaállítása, normalizálása. Az utcai, metroállomási stb. eladások uralkodóvá válását alighanem olcsó klasszikus és minőségi szórakoztató irodalom tömeges vásárlása változtathatja meg. „Krajcáros”, sok tízezres példányban lehetne ez utóbbiakat előállítani. Nem, de „ponyvakinézetű” kiadványokkal kellene elárasztani a piacot. Ezek a nagy példányszámú, akár százezres kiadások könyvesboltokba kerülnének, iskolákba, munkahelyi terjesztésbe. A nagy példányszámok lehetővé tennék a papír-, nyomda- stb. költségek mindkét fél (rendelő-kivitelező) részére kifizetődővé válását. Nemigen látni más lehetőséget arra, hogy az „írásmesterségek” a helyükre kerüljenek. A tömegkiadás nem zárja ki adandó esetben a szponzorálást, vagy mecenatúrát olyan művek esetében, amelyek nem bírják el a tízezres példányszámokat.

(2) Létre kellene hozni szakértő olvasók (középiskolai tanárok, tanítók, óvónők, könyvtárosok és érdeklődők) bevonásával Társadalmi Olvasói Tanácsot (TOT). Ez tanácsadó testület lenne és nem az „írásmesterségek” képviselője. A szakma szakértőit esetről esetre lehetne bevonni kalkulációs és technikai kérdésekbe. A TOT javasolná a kiadandó műveket, és célja kizárólag a tömeges, olcsó áron előállított és árazott művek megjelenése lenne. Csak tízezres példányokban eladható művek jönnének szóba.

(3) Ad (1)-(2): adminisztratív-hatósági közreműködés abban szükséges, hogy kormányrendelet mondja ki: könyvesbolt csak erre a rendeltetésre használható. A cégbejegyzéseknél – az eddigieknél és a jövőbelieknél – vizsgálható, mit jelent a cégbejegyzésben a kiadás, terjesztés. Lehet, hogy ez sértené bizonyos mértékben a társulati törvényt, de *Aragón*-nak van igaza, aki azt mondta, hogy értelmes országokban megváltoztatják időnként az alkotmányt is (ÉS 1962. 40. sz. 3–4.). Nem állami visszarendezésről van szó, hanem a dereguláció egyes torzítási lehetőségeinek korrekciójáról.

(4) Gazdasági alapra helyezve az „írásmesterségeket” fokozatosan korrigálhatók volnának anarchikus vonásai. Gazdasági alapon bankhitelek kerülhetnek az „írásmesterségek” vérkeringésébe, amiket az állam garantálna. Ahhoz megközelítő veszteségek nem érnék, mint egyéb milliárdos garanciák vállalásánál.

(5) Gazdasági eszközökkel kulturális cél, ebben lehetne összefoglalni a javaslatokat.

Aligha lehetne méltóbban befejezni e fejezetet és a könyv II. részét, mint egy anekdotával Georg Klein már idézett művéből.¹⁶ *Pasteurról* van szó.

Orosz kollégája Pasteur utolsó tanítványa volt. Amikor Párizsba érkezett, a mester már idős volt. Nagyon megrögzött, szabályos szokásai voltak. Séta, föl és le, ugyanakkor, ugyanabban az előszobában. Laborjának együttese illő távolságból figyelte *Pasteurt*, de nem volt merszük megzavarni. Látták, hogy ismétlődően mormol magában valami fontosat, olyasmit, amit nem szabad elfelejtenie. De mi lehetett az? A fiatal orosz elég kis termetű volt, így a többiek rávették, hogy rejtőzködjék el a függöny mögé fél órára, és hallgassa meg *Pasteurt*. A turpisság bevált. Az üzenet mindössze három szóból állt: „Il faut travailler.” Az embernek dolgoznia kell.

Jegyzetek

I. rész

1. Berend T. Iván: Átalakulás a világgazdaság perifériáin. A századvég gazdasága történelmi perspektívában. *Magyar Tudomány* 1995. 7. 761–777. Ezt a tanulmányt, amely eredetileg egy MTA felolvasó ülésen hangzott el 1995. május elején, szellemében és olykor szövegszerűen is idézem a centrum és a periféria gazdasági összefüggéseinek egyik alapvető dokumentumaként.
2. A gazdasági különbségek kulturális eredetére vonatkozóan alapítványi támogatással az ENSZ képzési és kutatási szervezetének (UNITAR) genfi irodája jelentős összeggel járó pályázatot írt ki a téma fontosságára való tekintettel.
3. Az ENSZ és szakosított szerveinek (ügynökségeinek) munkapapírai („working papers”) évenként emeletes házakat megtöltő mennyiségben készülnek (a többnyelvűség miatt is); az összefoglaló, nyilvánosságra szánt szövegek és adatok „Publications”-ek, olykor pedig kiadói monográfiák formájában kerülnek napvilágra.
4. L. ezen intézmények egy részének közép-európai helyzetére vonatkozóan a kötet II. részét.
5. Eponima = névhez kötött, főleg a természettudományokban használt felfedezésekre vonatkozó megjelölés (pl. Mössbauer-effektus). A szindrómákhoz hasonlít leginkább, amelyek egyes vagy összetettebb jelenségeket fejeznek ki ugyancsak névhez kötötten, különösen az orvostudományokban.

6. E kötet szerzője több közleményben foglalkozott a fejlődő országok kulturális és információfejlesztésének kérdéseivel és azok gazdasági összefüggéseivel. Közülük 1. UNESCO. Rwanda. Le développement d'un système intégré d'information scientifique (BACIN). 1983. 21.
7. A témakör irodalma több százra vagy ezerre rúgó bibliográfiai tételt tartalmaz bibliológiai, lélektani, szociológiai, politikai és egyéb vonatkozásban.
8. Több tekintetben is gondolatébresztő Csányi Vilmos: Viselkedés, gondolkodás, társadalom: etológiai megközelítés c. könyve (1994), különösen a kultúra ökológiájáról szóló fejezet.
9. Berend i. m. 762–763.
10. Berend i. m. 765. Első „filozófusa” Daniel Bell amerikai szociológus volt.
11. Az egyre terebélyesebb irodalomból utalok az EK egyik folyóiratának, az *I and T Magazine News Review*-nak (a DG III. és DG XIII. közlönye) 1994. őszi számából az „European way to the information society” c. ismertetésre. Ennek alapjául az EK illetékes biztosának (commissioner) ún. Bangemann-jelentése szolgált, továbbá Bangemann „Opening address”-a 1955. január 23-án az információs társadalom közép- és kelet-európai fórumán, valamint Hans van den Broek beszámolója a témáról („Europe and the global information society”) és „The information society. Comparisons in the trio of Europe, North America and Japan”. Az első magyar sajtóközlemények egyike az információs társadalomról a szerző tollából a *Nép-szabadság* 1988. október 15. számában jelent meg. Összefoglaló kötet Masuda: Az információs társadalom. 1988. OMIKK.

12. A történetet *Benedek Pál* „Energia, anyag, információ” c. kötetéből (1994) vettem át. L. még *Endrei Walter* „Műszaki mendemondák” c. könyve (1985) 16. oldalának közlését, mely szerint a történetet nem kisebb ember, mint *Adam Smith* hozta forgalomba, tehát természetes, hogy a világba így került be.
13. Ludditák = géprombolók, *John Ludd* társai, akik az angol ipari forradalom által okozott munkanélküliség ellen tiltakoztak; magyar vonatkozás: *Uitz Béla* festőművész alkotása Moszkvában a ludditákról.
14. *Hernádi Gyula*: Jancsó Miklós szeretői. 1988. 18–19. Sajátos módon *Alain Minc* francia közgazdász is „darwinizmus ellen” szól a kompenzáló piac nélküli társadalomról. *Berend* i. m. 772.
15. Részadatok az ENSZ szakosított szervezeteinek statisztikáiban és egyéb közleményeiben bőven találhatók (WHO, ILO, demográfiai évkönyvek és hasonlóak).
16. United Nations. Human development report – éves jelentések.
17. *Nyíri Kristóf*: A hagyomány filozófiája. 1994. E kötet szolgált alapul a hagyományokkal összefüggő megállapításokhoz; a könyv szelleme, szövege és terminológiája több helyen is megtalálható a kötetben, különösen a fejezetben.
18. L. a II. rész 14. jegyzetét.
19. L. a szerző közleményét a *Magyar Tudomány* 1995. évi 8. számában: „A fin de siècle kínálata a könyvtáraknak”.
20. Tanulmányok az információgazdaságról. II. KSH-OMIKK. 1989. 62.
21. *Karl Marx*: Értéktöbblet-elméletek. Bp., 1963. Kossuth. 3. rész. 265.

22. Uo. 21. jegyzet.
23. Ezt a mesét a szerző Vietnámban hallotta egyik UNESCO/UNDP szakértői útja alkalmával. De a mesének van fellelhető irodalmi változata is (*Jelen* János távolkeleti szakértő szíves közlése): az Upanisadokból ered ez a művészettörténészek által elfogadott változat. Siva feleségével szeretkezett, amikor gyereük megzavarta őket, és Siva mérgeiben lecsavarta a gyerek fejét. A folytatás azonos a leírt mesével.

II. rész

1. A szerző cikke „A teve orra és a könyvtárszakma gondterheltsége”. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 1995. szeptember. 31–34.
2. Az életérzés romlását számos statisztika, újsághír- és elemzés tételesen támasztja alá. A tökéletlen piacgazdaságokban a jól működő piacgazdaságok szinte minden olyan negatívuma jelentkezik, amely ismeretlen vagy nem volt kifejtett a korábbi egypárti rezsimekben. Ilyen a tömeges munkanélküliség és jórészt ezzel összefüggésben a bűnözés méreteinek hallatlan kiszélesedése, a korrupció, a kábítószerkereskedelem és -fogyasztás „felvirágzása” és hasonló negatív társadalmi jelenségek. Nem ellensúlyozzák ezeket a legfőbb vívmányok: a többpártrendszerű demokrácia, a sajtószabadság és az ezekkel együttjáró gondolatszabadság és ami talán a leglényegesebb: a törvénytelenések megszűnése, hogy politikai (vagy annak feltételezett okokból) senki nem ül

börtönben. Amint a korábbi politikai „írásmesterségek”-beli cenzúrárt felváltotta a pénz cenzúrája, a korábbi egyéni politikai félelmeket, megtorlásokat felváltotta a közbiztonsági, a maffia-félelem.

3. Abszurdum és hosszabb távon talán irreverzibilisen káros elsősorban a külföldi szakirodalmi információt sújtó devalválások és az infláció növekedése kompenzálásának hiánya. A működőképesség egyéb negatívumairól, mint a posta, energiaárak, anyagköltségek nem is beszélve.
4. L. 1. jegyzetet.
5. Érdekes művelődéstörténeti előzmény Szász Károly (javaslatai br. Eötvös József részére) „Könyvtáraink s egy országos könyvtár” c. kötetecskéje (Pest, 1871.), továbbá Magyary Zoltánnak a 20-as években megjelent, a magyar tudománypolitika alapvetéséről közölt nagyszabású gyűjteményes kötetének a könyvtárakról közölt tanulmánya. Hozzátehetem: ma is időszerű kérdésekről van szó mindkettőben.
6. L. Előzetes rendszerterv az Országos Szakirodalmi Információs Rendszer megvalósítására. Készült a Miniszterelnöki Hivatal Tudománypolitikai Bizottság megbízásából. 1994. március–május. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* c. folyóirat 1994. évi különszáma.
7. Szász Károly: i. m. 5. jegyzet.
8. Válogatás a lényegesebb és újabb bibliológiai kiadványokból:
Estivals, Robert: *Le livre dans le monde. Introduction à la bibliologie internationale*. Paris, 1983.
Les sciences de l'écrit. Encyclopédie internationale de bibliologie. 1993. (Az UNESCO támogatásával)

Édition et pouvoirs. Sous la direction de Jacques Michon. 1995. Press. Univ. Laval (a sherbrooke-i konferencia anyagai).

Les transformations du système de communication écrite dans les pays de l'Europe Centrale depuis 1985. Prague, 1995. Az 1994. évi kollokvium anyagai.

Estivals, Robert: Les transformations du système de communication... Étude comparative... 1995. A budapesti kollokvium bevezetője

Folyóirata: *Revue de la Bibliologie*.

9. Jellemző volt például Magyarországon a Szoltsenyicin Gulág-kötetének kalózkidása körüli botrány, melynek bírósági következményei is voltak.
10. „Mert az edgy nyelvű és szokású Ország erőtlen, romlandó”. Ford. *Spangár* András (1678–1744). = Szent István, a magyarok első királyának maga kezivel rendbe állított könyvetske, mellyet ugyan fő tekintettel öszve szerzett Szent Imre hertzeg fiának oktatására. Kiad. a Magyar Bibliofil Társaság. Gyoma, 1930. Kner. Caput VI. A'jövevényeknek bé fogadásáról és a vendégek táplálásáról. 21 p. Az intelmek szövegének első fennmaradt változata a Thuróczi-krónika 75/a–79/a. levelén található „Decretum Sancti regis Stephani” címmel. Ennek szövege némileg eltér a fentitől. Megtalálható A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai című kötet (Bp. 1904.) függelékében, *Závodszy* Levente fordításában. A fent idézett változat szerepel a Corpus Jurisban (első megjelenés: Bécs, 1628.). Több későbbi kiadása és fordítása van. Ezekről tájékoztat az idézett tanulmány végén *Fitz* József. (*Szakács* Gyuláné bibliográfus adatai).

11. Idézet a *Nouvel Observateur* 1600. számából, 65.
12. Antalóczy Zoltán: A bölcselek csak szemfényvesztők? *Magyar Nemzet* 1995. július 10.
13. Georg Klein: A tudomány körül. Válogatott esszék. 1994. 24–25. Ebben a kötetben számos, a művészet és a tudomány viszonyát taglaló megjegyzés található (I. kötetünk I. részét). A Szilárd Leó által Salknak javasolt La Jolla-i laboratóriumban például a természettudományi alapkutatásban működők és „humanista” kollégáik kapnak közösen helyet. I. m. 25.
14. Jacques Du'hon, *Nouvel Observateur* no. 1592. (1995. május 11–17). 60.
15. Vermes Géza interjúja a *Magyar Nemzet* 1995. július 29-i számában könyve, „A zsidó Jézus” magyar nyelvű megjelenése alkalmából.
16. Georg Klein i. m. 38.

**György Rózsa: Cultural heritage and information society.
(Summary)**

The volume consists of two parts:

- I. From pigeon-post to communication networks
- II. The effect of Central European changes of the 85-90s on the „writing trades” (publishing-distribution-libraries)

Besides the political and economic world problems, culture, as one of the most significant socio-economic active force, is not treated according to its actual importance. This is especially true in countries struggling with economic difficulties, like those of the Central European region. In the information society on the other hand, the information super-highway developed at the end of the century, culture, as the collective of human behaviour and its main components (arts, science) are influenced by business considerations to an unprecedented degree.

The synonym of culture is not knowledge like education, erudition, linguistic knowledge, music and theatre attendance, etc. In culture, national and international identity relations, traditions, family-, sexual-, eating-, hygiene- and leisure time habits and conditioning, the treatment of time as value, the respect for private- and public property and for promises given – all constitute organic parts.

All these, together with knowledge, make up jointly the relation to work as well and through it they are prospective contributors to modernisation. This way, culture is an

economic category too, one of the most significant factor of the forces of production. At the same time, arts and science preserve their conformity to rules and their independence.

The book tries to view these connections in relation to the information society. As a hypothesis: integration will take place between cultural heritage and communication networks. The main social value of these latter would probably be the faster and in certain respects expert direction in the cultural heritage of centuries.

Borrowing Baudelaire's analogy, the legendary Albatros bird is already dragged down by the huge weight put on its wings by the passengers of the ship – in a figurative sense, the difficulties of orientation in the mass of information. The information super-highway multiplies this mass and alters the social and individual psychological effect of information. The estrangement from social companionship and the turn towards isolation could become a reality, and the danger arises of direct human dialogue coming to an end. People retreat to their homes and live social lives with their personal computers.

Facility of speech and expression could further deteriorate while the domination of expletive- and foreign words, abbreviations and initial words increases further. All this exerts an influence towards uniformization of thinking and causes impairment of national identity and fullness of sentiment. The „writing trades“ fall into confusion.

All this must be discussed before it comes true. Especially those intellectuals are most closely concerned, who, besides their everyday duties, care about the future and about culture as a dynamising factor of society in it.

From the chapter-headings of the volume:

- Culture and intelligence quotient (IQ)
- Modernisation and cultural heritage
- The „under the same roof“ alternative and synergetic effect of international technical aid
- The end of direct human dialogue or a humanist society permeated with informatics?
- The „camel's nose“ in the tent of culture
- Towards the renaissance or degeneration of the „writing trades“?
- The Preface to the volume was written by François Fejtő (Paris)

Tartalom

Előszó (Írta: Fejtő Ferenc)	5
Bevezető	10

I. rész

A galambpostától a kommunikációs hálózatokig

1. Kulturális örökség és gazdasági növekedés	15
2. A kultúra valósága, a kultúra mint közgazdasági kategória	18
3. A kultúra és Intelligencia Quotiens (IQ)	21
4. Modernizáció és kulturális örökség	23
5. Reális kulturális és gazdasági minimum és szervezeti érettség	27
6. Az írásbeliség és az információs társadalom „információs szuper-autósztráda”-ja	30
7. A nemzetközi technikai segítségnyújtás „egy fedél alatti”-i alternatívája és szinergetikus hatása	36
8. A közvetlen emberi dialógus végének kezdete helyett informatikával átítatott humanista társadalom felé?	40

II. rész

A 85–90-es évekbeli közép-európai változások hatása az „írásmesterségekre” (kiadás–terjesztés–könyvtárak)

1. A teve orra a kultúra sátrában 47
2. A zanzásított állami támogatás
„írásmesterségei” és jobbításának alternatív
lehetőségeiről 49
3. Az „írásmesterségek” reneszánsza
vagy elsilányulása felé?
(Nemzetközi bibliológiai vizsgálatok) 54
4. Az egynyelvű és egyszokású országok
erőtlenségéről (a Szent István-i intelmek egyike) 60
5. Az anarchikus tendenciáktól az „írásmesterségek”
rehabilitációja felé? 63

Jegyzetek

- I. rész 71
- II. rész 74

György Rózsa: Cultural heritage and information
society. (Summary) 78

ISBN 963 446 013 5

A kiadásért felelős az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: H. Takács Marianna

A borítót tervezte Jankó Melinda

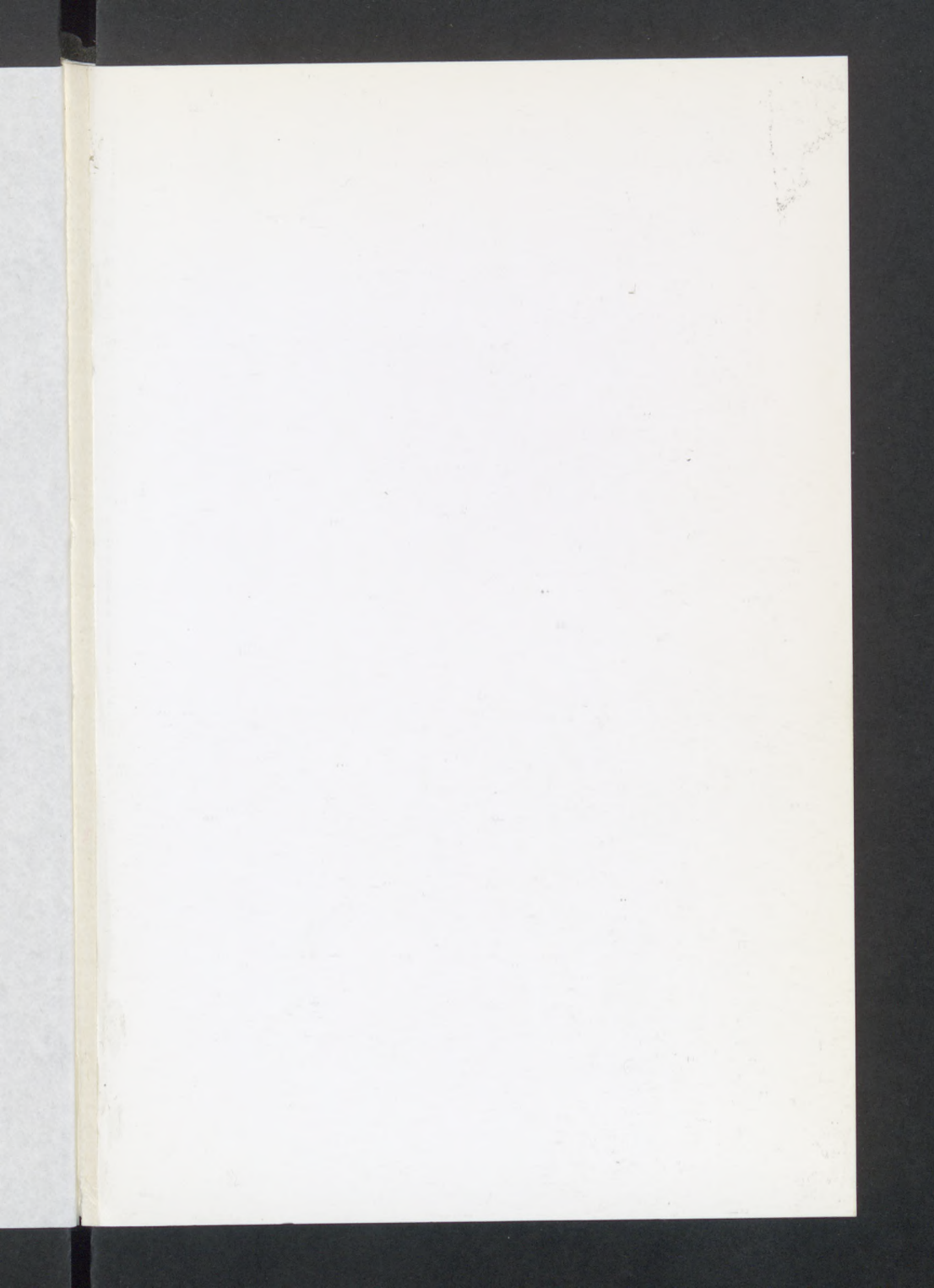
Terjedelem: 4,25 A/5 ív

Tördelte a CompuScript KKT

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

96/62

250 Ft (ÁFÁ-val)

Rózsa György

Kulturális örökség és információ

társadalom

